

December 2021

Terebint

tijdschrift voor funerair erfgoed

Funerair erfgoed in en om kerken

Wandelen over Moscowa   Thomas a Kempis

VAN DE VOORZITTER... / NAMENMONUMENT

Begin oktober bezocht ik het nieuwe Nationaal Holocaust Namenmonument in Amsterdam. Dat herinnert aan de 102.000 Joden, Sinti en Roma die tijdens de oorlog

vermoord werden in vernietigingskampen of op andere wijze omkwamen. Het monument bestaat uit bakstenen muren, die zo gegroepeerd staan dat van bovenaf vier Hebreeuwse letters te lezen zijn die tezamen de betekenis van 'in memoriam' hebben. Op elke baksteen staat de naam, de geboortedatum en de leeftijd bij overlijden van een slachtoffer. Zo is een plek ontstaan waar ook al deze mensen, die geen graf kregen, herdacht kunnen worden. In de joodse traditie is het hebben van een graf belangrijk. Ook het blijven noemen van namen van overledenen is dat.

Ik had een persoonlijke reden om dit monument te bezoeken. Ik heb namelijk een (oudere) joodse pleegbroer, die tijdens de oorlog in het ouderlijk huis van mijn moeder terecht kwam, waar ook mijn vader ondergedoken zat. Na de oorlog trouwden mijn vader en moeder en kwam hij als pleegkind bij hen in huis. Ik ken hem dus al mijn hele leven. Hij was de oudste in een gezin van vier jongens. Behalve hij werd dit hele gezin, dat in de Amsterdamse Jodenbuurt woonde, vermoord. Zijn moeder en broertjes werden op 26 oktober 1942 in Auschwitz vergast, zijn vader

stierf op 20 januari 1943 in concentratiekamp Mauthausen. Ik wilde hen herdenken; er is nu een plek waar dat kan.

Toen ik bij het monument aankwam, viel me meteen op hoe druk het er was. Velen liepen er tussen de muren op zoek naar namen. Ook lagen er veel kiezelsteentjes bij de muren, een joodse traditie: als je een graf bezoekt, laat je een steentje achter. Het betekent zoveel als: ik was er, ik heb aan je gedacht.

Ook ik liep daar nu te zoeken. De namen van de slachtoffers zijn alfabetisch geordend op achternaam en daarbinnen alfabetisch op voornaam,

dus ze staan niet per se per als gezin bij elkaar. Na verloop van tijd vond ik de vijf namen. Het raakte me diep toen bleek dat ik een foto kon maken met daarop de namen van twee broertjes van mijn pleegbroer. Ze waren een tweeling en pas negen jaar oud toen ze vermoord werden. Of het namenmonument funerair erfgoed is, weet ik niet. Eigenlijk wil ik het niet eens weten. Maar dat er nu in Amsterdam een gedenkteken staat voor 102.000 mensen die geen graf kregen omdat ze letterlijk vernietigd werden, voelt als ongelooflijk belangrijk.

Bert Lever

Bezoekers van het Namenmonument zoeken naar namen en laten steentjes achter.

VARIA

Even voorstellen: Tjitske Zuiderbaan, nieuwe redacteur

Hoe kon ik niét gaan schrijven. Met een vader met uitgeversambities bij de Arbeiders Pers en een moeder als correctrice bij de *Zwolsche Courant*. De dummy's die mijn vader meenam naar huis, schreef ik vol met verhalen over meisjes en paarden (later over jongens - zonder paarden). Nu schrijf ik als Zingle Zixty blogs over door reclame opgelegde haardrachten voor oudere dames en andere alleedaagse zaken.

Na jarenlange professionele omzwervingen door kunst, horeca en zakelijke advieswereld, kwam ik te werken bij de Stichting Oude Groninger Kerken. Van daaruit is de stap naar funerair erfgoed vrij organisch. Het verhaal achter de mens op de begraafplaats is wat mij boeit. De overledene, de nabestaande, maar ook de vrijwilliger die zich inzet voor het onderhoud. Die mens wil ik voor *Terebinth* graag aan de tand voelen en zijn of haar betrokkenheid een podium geven.

Voor de Stichting Oude Groninger Kerken schreef ik dit jaar het 22^e deel-

tje van de kerkhovenreeks: *Dij schrift, blijft – Schrijversgraven in de provincie Groningen*. Onderzoek voor dit werkje bracht mij op verschillende dodenakkers. Eerder liep ik graag met een grote boog eromheen, maar het werk voor de stichting heeft mijn ogen geopend voor de schoonheid en de sfeer die van veel rustplaatsen uitgaat.

Nu ik (sinds juli dit jaar) van mijn pensioen geniet, ben ik me des te meer bewust van mijn eigen sterfelijkheid. Het is een troostrijk idee te kunnen meewerken aan het behoud van funerair erfgoed. Daardoor voel ik mij een beetje minder sterfelijk...

Bij dit nummer

We besteden ruim aandacht aan funerair erfgoed in en om kerken dit keer. Wie was Rombout Verhulst, vernieuwend maker van grafmonumenten – waarvan er in Stavenisse een dringend gerestaureerd moet worden? Wat is er gebeurd met de graven en skeletten in de Pieterskerk in Leiden? Wat zijn de vooruitzichten voor het kerkhof rond de Martinuskerk in Cuijk? Daar komen nog de omzwervingen bij van de stoffelijke resten van kloosterling Thomas a Kempis én van de resten van een grafmonument te zijner ere dat was gemaakt in het atelier van F.W. Mengelberg. Vereniging Begraafplaats Bergklooster ontfermde zich over de resten van dit monument en heeft een museum ingericht over Thomas.

De informatieve serie over het Hera-project dat onderzoek deed naar integratie en uitsluiting van minderheden op begraafplaatsen, wordt afgesloten met een overzichtsartikel. Christoph Jedan en Mariske Westendorp signaleren een aantal problemen en stellen oplossingen voor.

Tot slot: met ingang van nummer 1 van 2022 treedt Tjitske Zuiderbaan toe tot de redactie van *Terebinth*. Op pagina 2 stelt zij zich voor. Wij verwelkomen haar van harte.

Begraafplaats Moscowa te Arnhem. Leden van de familie Weiss vormden het orkest 'Tata Mirando'. Een variëteit aan muziekinstrumenten siert hun graven. Foto omslag: Gedenksteen voor Thomas a Kempis op Bergklooster, naar ontwerp van Pierre Cuypers. Linksonder is nog juist 'Thomas' kop in beeld. Foto's Bert Pierik

Inhoud

2	Van de voorzitter en Varia	12	Een museum voor Thomas a Kempis bij Bergklooster
3	Mens & plek: Frits Scholten	14	Fotoreportage Thomas a Kempis
4	Rijksmuseumconservator Frits Scholten over beeldhouwer Rombout Verhulst	16	Wandelen over begraafplaats Moscowa te Arnhem
7	Zerken lichten. Een onderzoek naar het raadsel van de graven in de Leidse Pieterskerk	19	Nieuws en Noordenwind
10	Bij de Martinuskerk in Cuijk: van kerkhof naar stadspark	22	Hera-project: slotartikel
		25	Corona als katalysator
		28	Uit het veld: Bert Pierik

MENS & PLEK / FRITS SCHOLTEN, CONSERVATOR BEELDHOEWKUNST

Tijdens zijn studie Kunstgeschiedenis in Groningen was Frits Scholten stagiair in het Groninger Museum. In het depot stond een putto, een beeldje van een mollig naakt engelenfiguurtje. 'Het intrigeerde me mateloos dat een beeldhouwer in staat was om in dat harde marmer de suggestie van week babyvet uit te drukken.' Het beeldje bleek afkomstig van een grafmonument uit een kerk in het Groningse Midwolde. De maker was de zeventiende-eeuwse beeldhouwer Rombout Verhulst. 'Dat vond ik zo interessant, dat ik verder wilde in de beeldhouwkunst.'

In 1993 ging Scholten werken bij het Rijksmuseum in Amsterdam, dat een aantal werken van Verhulst in bezit heeft. Een van die werken is een recent verworven terracotta buste van de Amsterdamse viceadmiraal Isaac Sweers (te zien in zaal 2.15), die als model diende voor zijn portret op het epitaaf in de Oude Kerk te Amsterdam. Sweers was omgekomen tijdens de Derde Engels-Nederlandse Oorlog, in de Slag bij Kijkduin (1673): 'Hij kwam in stukjes terug, er

was niet zoveel van hem over. Sweers werd als een held beschouwd, die streed voor de vrijheid. Voor Amsterdam was het belangrijk dat deze held geëerd werd.'

Opmerkelijk is dat Verhulst het beeld heeft nagelaten aan Jacob Baron van Wassenaer, Heer van Duivenvoorde. Lange tijd is de buste zoek geweest, totdat deze opdook op een veiling in Brussel in 2016 – beschreven als een buste van "admiraal Romp". 'Dus ik ben gaan kijken en toen dacht ik: dit is helemaal geen Tromp, dit is Sweers. Maar wat mij vooral trof, was dat er een fantastische, originele sokkel bij zat. De sokkel toont een wapentrofee, zoals je die ook ziet rond de lijsten van geschilderde portretten van zeehelden, met allemaal wapentuig en een opeenstapeling lans en kanonslopen. Toen Baron van Wassenaer de buste kreeg, heeft hij een sokkel laten maken waardoor dit een klein persoonlijk grafmonument of memorieteken voor Sweers werd: Al staat het beeld dan niet in een kerk of op een begraafplaats, voor Scholten

is deze plek in het Rijksmuseum van funerair belang.

Wouter Schrover

Frits Scholten bij het borstbeeld van Isaac Sweers.

Nieuwe beelden van de dood – grafmonumenten uit de Republiek

Rijksmuseumconservator Frits Scholten over beeldhouwer Rombout Verhulst

Rombout Verhulst was een van de meest getalenteerde beeldhouwers uit de zeventiende eeuw. Hij maakte vele grafmonumenten. Hoe kan Verhulsts werk worden gekenschetst, wie waren zijn opdrachtgevers en wat zegt dat over de funeraire cultuur van zijn tijd? *Terebinth* gaat erover in gesprek met Rijksmuseumconservator Frits Scholten.

In de Hervormde Kerk van het Zeeuwse Stavenisse bevindt zich het eeuwenoude praalgraf van de in 1669 overleden ambachtsheer Hieronymus van Tuyl van Serooskerke. Het is een van de grafmonumenten die zijn vervaardigd door Rombout Verhulst (1624-1698), geboren in het Vlaamse Mechelen. De tand des tijds en het zoute water van de Watersnoodramp van 1953 hebben het monument ernstig aangetast.

Het praalgraf zal worden gerestaureerd met steun van de overheid, een cruciale speler bij het behoud van funerair erfgoed. Dit roept echter de vraag op welke rol overheden speelden bij de totstandkoming van de grafmonumenten van Rombout Verhulst. Door na te gaan wie Verhulsts opdrachtgevers waren, is het mogelijk om een indruk te krijgen van de wereld waarbinnen beeldhouwers hun werk verrichtten en van de positie die overheden daarbij innamen. Iemand die hier alles van weet is Frits Scholten, senior conservator beeldhouwkunst bij het Rijksmuseum en deeltijdhoogleraar westerse beeldhouwkunst aan de Universiteit van Amsterdam. In 2003 promoveerde hij

aan diezelfde universiteit op het proefschrift *Sumptuous Memories. Studies in seventeenth-century Dutch tomb sculpture*. Een van de hoofdstukken van deze studie is volledig gewijd aan de graftombes van Verhulst.

Beeldenstorm

Scholten vertelt dat de rol van overheden in relatie tot de beeldhouwkunst alleen begrepen kan worden tegen de achtergrond van de politieke en kerkelijke ontwikkelingen in de zestiende en zeventiende eeuw. 'Beeldhouwkunst was, ook internationaal, ofwel in de kerk ofwel bij de adel en rond vorstenhuizen te zien.'

Na de Beeldenstorm van 1566 was de katholieke kerk als opdrachtgever voor beeldhouwkunst weggefallen. De Republiek gold bovendien als verburgerlijkt en verstedelijkt. 'Er was geen vorstenhuis en geen enorm prominente adel. Dat geeft de contouren van het mogelijke opdrachtgeverschap aan', aldus Scholten. 'Kort voor het midden van de zeventiende eeuw komt Rombout Verhulst naar Amsterdam. Dat betekent dat hij in een wereld terecht komt waar zich een heel nieuwe orde heeft gevestigd – en die orde wordt, zeker in Amsterdam, door de republiek als staatsvorm bepaald.'

Uiteraard speelden de Staten-Generaal, als het soevereine lichaam van de Republiek, een belangrijke rol in die tijd. Maar voor een beeldhouwer als Verhulst moet zeker ook de rol van stedelijke overheden en van de admiraliteiten, die zich met de oorlogsvloot bezighielden, niet uitgevlakt worden. Zo werkte hij aan de decoratie van het nieuwe Amsterdamse stadhuis (tegenwoordig Paleis op de Dam) en verrichtte hij opdrachten voor de stad Leiden.

Voortreffelijk voorbeeld

Scholten legt uit dat de beeldhouwkunst in de zeventiende eeuw als politiek instrument fungeerde. 'Er wordt heel nadrukkelijk gewerkt aan een pantheon van nationale helden, die gestorven zijn voor de ware vrijheid, voor de vrijheid van de Republiek.' Dat begint al bij het grafmonument voor de in 1607 tijdens de Slag bij Gibraltar overleden zeeheld Jacob van Heemskerck, gemaakt door de Amsterdamse beeldhouwer Hendrick de Keyser (1565-1621). 'Dat zet zich door in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Verhulst profiteert enorm van de

Beeldhouwkunst was of in de kerk
of bij de adel te zien

Het grafmonument van Hieronymus van Tuyl van Serooskerke in de Hervormde Kerk te Stavenisse. Foto afkomstig van Reliwiki (CC BY-SA 3.0)

Een grafmonument in je eigen kerk markeert je als lid van de adel

door de overheden gevoerde politiek om her en der in het land monumenten neer te zetten die de anonieme soevereine macht van de Staten-Generaal en – als afgeleide organen – de admiraliteiten een gezicht geven.’ Zo maakte Verhulst in opdracht van de admiraliteiten van Amsterdam en Rotterdam grafmonumenten voor verschillende in het harnas gestorven admiraals.

Deze mannen werden volgens Scholten bijkans beschouwd als seculiere heiligen: ze belichamen door vaderlandsliefde ingegeven zelfopoffering. Waar grafmonumenten voorheen vooral in het teken stonden van *memoria*, fungeren ze in de Republiek primair als *exempla*: ‘Het oude *memoria*-idee zoals we dat kennen uit de late middeleeuwen, waarin gebeden werd voor het zielenheil van de overledene, was verdwenen. Er was wel behoefte aan een vorm van herdenking en daarom speelt het concept *exemplum virtutis* – deugdvoorbeeld – zo’n belangrijke rol in de Republiek. In alle republieken sinds de Oudheid – en bij uitstek in de Oudheid zelf – was het dienen van de publieke zaak, de *res publica*, ongelooflijk belangrijk. In de zeventiende eeuw namen overheden dit over.’

Sociale netwerken

Het zou echter een misverstand zijn om te zeggen dat alleen overheden grafmonumenten lieten vervaardigen.

Verhulst kreeg ook opdrachten van de adel, zelfs al had deze niet zo’n prominente rol in de Republiek. Scholten meent dat bij dergelijke opdrachten ‘vooral de behoefte speelde om zich te manifesteren ten opzichte van de opkomende burgerij – stedelingen die met geld titels kopen, zich als *grand seigneurs* gaan gedragen, en buitenplaatsen en grote paleisachtige woningen aan de gracht hebben. Uit de gedachte dat een grafmonument in je eigen kerk, bij voorkeur in je eigen grafkapel, je markeert als lid van de adel spreekt een duidelijk standsbewustzijn. En dus zie je ook veel heraldiek, omdat je op die manier je dynastie kon laten zien. Ik denk dat dat heel fundamenteel is.’

Bij het verwerven van opdrachten waren sociale netwerken belangrijk. Scholten wijst bijvoorbeeld op de Zeeuwse regent Jacob van Reygersbergh, die in de jaren zestig van de zeventiende eeuw een bemiddelende rol lijkt te hebben vervuld bij diverse opdrachten aan Verhulst. Het gaat daarbij om epitafen voor familieleden in de hervormde kerken van Aagtekerk en Spanbroek, en om praalgraven voor zijn zwager Willem Baron van Liere in Katwijk-Binnen en voor Carel Hieronymus van In- en Kniphuisen in Midwolde, die net als Van Reygersbergh in 1664 afgevaardigde was in de Staten-Generaal. Overheden en particulieren hadden bij opdrachtverleningen bovendien niet zelden met elkaar te maken. Dat laatste geldt bijvoorbeeld bij het grafmonument voor de zeeheld Maarten Tromp (1598-1653). Scholten: ‘De Staten-Generaal zegt dan niet: “Meneer Verhulst, maakt u voor ons dat grafmonument, hier hebt u zoveel geld.” Nee, het geld wordt gegeven aan de nabestaanden en die

Detail van het grafmonument van Carel Hieronymus van In- en Kniphuisen in de Hervormde Kerk te Midwolde. De uitbeelding van de levende weduwe naast haar overleden man is een vernieuwing van Verhulst. Foto Gouwenaar, Wikimedia Commons

Grafmonumenten verdienen een museale behandeling

geven de opdracht, zodat het lijkt alsof de familie het heeft gedaan. Maar het wapen van de Staten-Generaal staat wel op het monument.' De keuze voor deze constructie is ingegeven door politieke overwegingen: ook al hadden grafmonumenten in de zeventiende eeuw een duidelijke politieke functie, die moest er niet te dik bovenop liggen; daarom werd er vaak voor gekozen om een monument als persoonlijk ereteken te presenteren.

Nabestaanden

Het kunsthistorisch belang van Verhulsts werk is volgens Scholten groot. 'Verhulst is een enorm getalenteerde beeldhouwer met een heel persoonlijk handschrift. Wat Verhulst kon, dat kon in de Republiek helemaal niemand meer. Hij had het vermogen om buitengemeen levensecht een lichaam, een gezicht, huid en haar weer te geven.' Daarbij heeft Verhulst vernieuwingen in de Nederlandse funeraire kunst doorgevoerd. In het bijzonder twee van zijn grafmonumenten zijn te beschouwen als voorlopers van

Portret van Jacob van Reygersbergh door Rombout Verhulst, 1671. Foto Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer BK-NM-10557

kunst in de achttiende en negentiende eeuw, waarin er veel meer aandacht is voor de nabestaanden. Het gaat om de tombes voor Van Liere en Van In- en Kniphuisen. Bij beide tombes zien we de overleden mannen opgebaard liggen, terwijl hun levende echtgenotes zich in half opgerichte houding achter hen bevinden. Ze zijn slechts gekleed in onderkleding. Dit geeft aan dat ze zich klaarmaken voor de nacht of – in een metaforische interpretatie – voor de dood en de hereniging met hun echtgenoten.

Scholten benadrukt dat Verhulsts vernieuwingsdrang te maken had met de marginale positie van de Republiek in de internationale beeldhouwkunst, waardoor er juist ruimte was voor innovatie. Artistieke vernieuwingen komen immers vaak tot stand als de culturele omstandigheden uitzonderlijk zijn, zoals in ons land na de Beeldenstorm. 'Dan ontstaat er bijvoorbeeld zo'n weduwengraf, waarbij het gaat om de rouw. Er ligt iemand in een heel natuurlijke pose alsof hij net is ontslapen en zijn weduwe ligt ernaast en die betreurt dat. Dat is een nieuwe beeldvorm, die door Verhulst is bedacht.'

Visie op erfgoed

Verhulst is dus van grote betekenis voor de Nederlandse funeraire cultuur. Een grafmonument als dat van Hieronymus van Tuyll van Serooskerke in de kerk van Stavenisse is een voorbeeld van de manier waarop de adel zich in de Republiek manifesteerde als zelfbewuste stand. Maar Verhulst maakte zijn bijzondere werken evengoed in opdracht van overheden. Al deze monumenten zijn te waardevol om verloren te laten gaan. 'De kern', meent Scholten, 'is dat deze objecten een museale behandeling verdienen.' De verantwoordelijkheid van overheden en overheidsinstanties is daarom niet alleen een kwestie van financiën, maar ook – en vooral – van het ontwikkelen van een meer genuanceerde visie op het behoud en beheer van dit funerair erfgoed.

Wouter Schrover

Graftombe van admiraal Maarten Tromp in de Oude Kerk te Delft. Prent Cornelis van Dalen (II), ca. 1656-1664. Foto Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer RP-P-1882-A-6074

Zerken lichten. Een onderzoek naar het raadsel van de graven in de Leidse Pieterskerk

Keldergraven op begraafplaats Groenesteeg. Foto *Leidsch Dagblad*

‘**H**is wel een gruwelijk onderwerp’, zei mijn tante tegen mij nadat ze *Het mysterie van de graven in de Pieterskerk* uit de brievenbus had gehaald. Natuurlijk was zij trots op haar neef en zijn succesvolle onderzoek naar de vraag waar de stoffelijke resten in de Pieterskerk in Leiden waren gebleven. Maar toch. ‘Ik weet niet zeker of ik dat wel helemaal ga lezen. Al die botjes en knekeltjes.’

Het koor van de Pieterskerk van bovenaf. De keldergraven bestonden uit gepleisterde halfsteens muurtjes. Foto Leen Nederlof

Deze reactie, hoewel voor de hand liggend, had ik niet verwacht en ook niet eerder gekregen. Maar nadat ik haar reserve bij het onderwerp van mijn onderzoek even op mij had laten inwerken, kwamen haar bedenkingen mij toch begrijpelijk en logisch voor. Vooral de foto's van de open verzamelgraven, tot de rand gevuld met 'luciferhoutjes', zoals fysisch antropoloog George Maat ze eufemistisch noemde, zijn macaber. Een confrontatie met de gruwel van de dood gaan we liever uit de weg.

Rembrandt

Als stads- en wetenschapsverslaggever voor het *Leidsch Dagblad* interviewde ik begin juni 2019 literair criticus en biograaf Onno Blom. Ter gelegenheid van het Rembrandtjaar 2019 had hij onderzoek gedaan naar de jeugd-jaren van de zeventiende-eeuwse Leidse kunstschilder. Daarbij was hij ook gestuit op de graven van Rembrandts ouders, Harmen Gerritsz. van Rijn (1568-1630) en Neeltje Willemsdr. van Zuydtbrouck (1568-1640), die een laatste rustplaats hadden gekregen in de Leidse Pieterskerk. Dankzij minutieus onderzoek van de Leidse wiskundige en amateurhistoricus Robèrt Oomes (1926-2010) wist hij precies welke grafstenen ooit van de familie Van Rijn waren geweest en hij liet zich er trots op fotograferen voor *De Volkskrant*.

In het begeleidende artikel mijmerde hij over de vraag of hun stoffelijke resten daar nog altijd zijn, in een net, witgepleisterd grafkeldertje onder de blauwe Belgische

De Pieterskerk is een immense overdekte begraafplaats

Technisch tekenaar Leen Nederlof (links) en Robert Oomes tijdens een inspectierondje in de kerk. Foto Annette Donker

hardsteen. Hij had gehoord dat tijdens de restauratie van de Pieterskerk in de jaren 1978-1982 alle graven waren geruimd. Alle stoffelijke resten zouden zijn herbegraven in een verzamelgraf op Begraafplaats Groenesteeg, op één van de voormalige stadswallen van de stad.

Als veteraan op de redactie van het *Leidsch Dagblad* had ik dat verhaal ook weleens gehoord. Het kwam mij altijd al onwaarschijnlijk voor, omdat Groenesteeg in 1975, drie jaar voor aanvang van de restauratie, voor begravingen was gesloten. De begraafplaats was vol; hoe kon er dan nog ruimte zijn voor een massagraf waarin de oogst van Magere Hein van eeuwen bewaard kon worden? Maar waar rook is, is vuur. Zo'n *urban myth* komt nooit uit het niets. Ik besloot uit te zoeken wat er werkelijk kon zijn gebeurd. Ik had geluk. De stichting Pieterskerk Leiden had archiefstukken uit haar beginjaren, waaronder ook van de restauratie, kort tevoren overgedragen aan Erfgoed Leiden en omstreken (voorheen het gemeentearchief), waardoor ze beschikbaar kwamen voor onderzoek. Er meldden zich ook getuigen van de restauratiewerkzaamheden, zoals technisch tekenaar Leen Nederlof en Annette Donker, de ex-partner van Robert Oomes.

Zerkenvloer

De Pieterskerk in Leiden, tweeëneenhalve hectare groot, kan worden beschouwd als een immense overdekte begraafplaats. Onder de zerken bevonden zich 723 grafkelders, die tezamen een unieke middeleeuwse structuur vormden. Kort gezegd is deze constructie in het voorjaar van 1980 achteloos vernield, om een vlakke 'zerkenvloer' te maken die beter paste in de beoogde toekomstige bestemming van het kerkgebouw als evenementenhal.

De dood schrikt af,
maar trekt ook aan

Daarover moet zijn overlegd – door de stichtingsbestuurders, de aannemer, architect Peetoom en het altijd kritische districtshoofd C.J. Bardet van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Maar de notulen van het stichtingsbestuur en die van de werkoverleggen met de aannemer zwijgen erover. Zonder de verklaringen van aannemer Ton van der Hoeven en technisch tekenaar Leen Nederlof had ik de ware gang van zaken nooit kunnen reconstrueren. De bestuurders van de stichting Pieterskerk Leiden hebben de vernieling van de graven verzwegen.

Voor toekomstig gebruik als evenementenhal achtte de stichting de aanleg van vloerverwarming onontbeerlijk. Daarvoor was de constructie van een betonnen ondervloer noodzakelijk. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg (nu: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) koesterde van tevoren wel hoop dat die betonvloer op de eensteensmuurtjes van de keldergraven gefundeerd kon worden. Maar daarvoor bleek die honingraatachtige constructie toch niet sterk genoeg. Bovendien zou de nieuwe vloer, die behalve uit een ondervloer ook nog eens uit een zandbed van gemiddeld 35 centimeter dik bestond, veel te hoog uitkomen – zeker als de zerken daar ook nog weer bovenop kwamen.

Vorkheftruck

De firma J.J. van der Hoeven (voor grond- en sloopwerken, in Den Haag) kreeg de opdracht om de muurtjes te 'koppen'. Het kwam erop neer dat de slopers met een vorkheftruck tegen die muurtjes aanreden, waarbij ze vaak gewoon omvielen. Het was vernieling met grof geweld. De graven, of wat daarvan nog over was, werden met zand opgevuld. Ingewaterd en vastgetrild met een trilplaat, ontstond zo een goed fundament voor de nieuw te maken vloer.

In de vergaderingen klaagden de stichtingsbestuurders over de meerkosten die zij moesten maken voor al dat zand. Omdat de kosten zo hoog waren, was iedereen erop gebrand om daar zoveel mogelijk op te bezuinigen. Alles wat de ondergrond kon vullen, was welkom. Dat gold ook voor de knekelhopen die boven de verzamelgraven uitstaken. Ze werden in het zandbed verwerkt. Zodra ik dat wist, had ik ook het antwoord op de vraag die Onno Blom had gesteld. Er zijn tijdens de restauratie

Gestapelde grafzerken, onder andere nr. 701 in tweeën.

Foto Leen Nederlof

Na de sloop van de keldergraven is een stevig zandbed neergelegd.
Foto Annette Donker

van 1978-1982 geen stoffelijke resten uit de kerk verhuisd naar de Groenesteeg. Iedereen die ooit in de kerk is begraven, is daar nog steeds, al zijn de stoffelijke resten wel grandioos door elkaar gehusseld.

Monument

De Pieterskerk is nu alleen in naam een kerk. De stichting Pieterskerk Leiden spreekt liever van een monument. Alleen tijdens de dankdienst voor Leidens Ontzet, een traditie sinds 1574, krijgt de kerk zijn religieuze bestemming even terug. De kerk is ook geen begraafplaats meer. De graven zijn geen graven en de knekels geen knekels. Ze zijn hooguit iets 'dat van een mens is geweest'. De zerkenvloer, die inderdaad schitterend is en die jaarlijks liefdevol met was wordt gepolitoerd, is eerder vloer dan zerker. Ook de stichting Pieterskerk Leiden gaat de confrontatie met de gruwel van de dood graag uit de weg. Zo'n associatie doet de exploitatie van een evenementenhal geen goed. Die benadering is alleszins begrijpelijk, maar misschien toch ook jammer. De confrontatie met de dood is namelijk *tremendum et fascinosum* – hij schrikt af, maar trekt ook aan, zoals mijn vroegere hoogleraar Oude geschiedenis, Henk Versnel, mij leerde. Aannemer J.J. van der Hoeven sloeg de knekels die boven de putrand uitkwam, tijdelijk op in een open container op het Pieterskerkplein. Hoewel hij om die container wel hekken plaatste, was het niet moeilijk om die terzijde te schuiven. Veel Leidenaars liepen daar te schooien, op zoek naar een 'mooie' schedel of een dijbeen.

Na de publicatie van *Het mysterie van de graven van de Pieterskerk* heb ik wel gesprekken gehad met lezers die zich hierover verbaasden. Wie wil er nu een schedel in de boekenkast? Wat is daaraan, zoiets griezeligs? Dan komt toch die fascinatie om de hoek kijken. Een schedel is een ultieme materiële getuige van vroeger leven, van de raadselachtige diepte van de tijd – niet alleen van het verleden, maar ook van de toekomst. 'Zoals ik nu ben, zo zult u eens zijn', nietwaar?

Knekelhopen werden in het zandbed verwerkt

Fascinatie

Die fascinatie zegt ook iets over het succes van dit verhaal. Voor een journalistiek artikel is het ongebruikelijk lang. In het *Leidsch Dagblad* besloeg het acht krantenpagina's. Uitgever Bert Lever van de Leidse drukkerij en uitgeverij Nautilus Ginkgo kon er 48 pagina's boekdruk van maken. Sommige passages, die ik nodig achtte voor de opbouw van het verhaal, vind ik zelf op de rand van saai. De fascinatie van het verhaal zit hem niet in mijn gebeeldhouwde zinnen. Nee, het is het onderwerp zelf, de dood, en het gesol met de doden, dat de aandacht vasthoudt.

Begin april besloot de jury van De Tegel 2020, dé prijs van de Nederlandse onderzoeksjournalistiek, mijn artikel te nomineren in de categorie 'regionaal/lokaal'. De Tegel is bedoeld voor journalisten die 'tegels lichten', om te zien wat eronder zit. De prijs belooft verslaggevers die zich niet met een *bon mot* laten afschepen, maar die vasthoudend zijn, die hun taak als 'waakhond van de democratie' waarmaken. Ze leggen schandalen en corruptie bloot. Journalisten beschouwen een nominatie alleen al als een eer.

Natuurlijk ben ik niet blind voor de kwaliteit van mijn werk, maar ik was toch verbaasd. Zeker is mijn onderzoek journalistiek van aard (en niet historisch), omdat ik wilde laten zien hoe beslissingen die in de jaren 1978-1982 werden genomen, doorwerken tot in het heden. Maar toch – de gebeurtenissen zijn belegen. De politici en bestuurders die ik de maat neem, zijn allen overleden. Ik lichtte geen tegels, maar zerken. Wat daaronder vandaan kwam, vond de jury van De Tegel kennelijk wel boeiend genoeg om mij een nominatie te bezorgen, maar toch te afwijkend van haar doelstellingen om hem daadwerkelijk te winnen. Ik heb er niet om getreurd.

Wilfred Simons

Wilfred Simons, *Het mysterie van de graven in de Pieterskerk. Het ware, onwaarschijnlijke en schokkende verhaal.* (Leiden: Nautilus Ginkgo, 2021) ISBN 978-90-7125-694-3, 48 pp., € 7,95.
Hierin staat het verhaal uitvoeriger beschreven.

Bij de Martinuskerk in Cuijk

Van kerkhof naar stadspark

Het terrein waar nu de neogotische Martinuskerk (1911) staat, kent een rijke geschiedenis. Op dit rivierduin aan de Maas stonden achtereenvolgens een Romeins castellum (Ceulum), het kasteel van de Heren van Cuijk, en de eerste kerken. Het huidige kerkgebouw ziet er – na een restauratie in de jaren 2008-2011 – goed uit. Maar wat is de staat van het bijbehorende kerkhof?

Het kerkhof werd op den duur een last voor het kerkbestuur. Sinds 2008 doet de gemeente Cuijk administratie, beheer en onderhoud ervan en in 2011 werd ze ook eigenaar. De Calvariekapel achter op het kerkhof is opgericht door de familie Tummers. Man en vrouw liggen begraven in de grafkelder onder de kapel, ontworpen door architect Pierre Cuypers. De kapel is een rijksmonument.

Robuuste kruizen

Bij de aanleg van de Maasboulevard in 1960 moest een deel van het kerkhof worden geruimd. Het kerkhof heeft niet de status van gemeentelijk monument, maar ontegenzeggelijk is hier flink wat van de twintigste-eeuwse geschiedenis van het katholieke Cuijk zichtbaar. Er staan nog zo'n honderdvijftig gedenktekens, waaronder robuuste Griekse kruizen – elk met hun eigen verhaal. Veel Cuijkenaren hebben hier graven van familieleden. Ook zijn er graven van burgerslachtoffers van de Tweede

Wereldoorlog, wier lot nog steeds wordt herdacht.

Natuurlijk komen de wandelaars hier bekende namen van Cuijkse notabelen tegen en ligt er een oud-burgemeester begraven. De priestergraven ontbreken evenmin, ook is er een verzamelgraf van de Zusters van Liefde. Verstandig genoeg hebben enkele vrijwilligers van de Foto Archiefdienst Cuijk de overledenen en hun grafmonumenten in de periode 2009-2012 gedocumenteerd, zodat bekend is wie, wanneer waar begraven is.

Herbestemming

Begin 2020 bedenkt een communicatiebureau in opdracht van de gemeente een 'Romeins plan' met een 'Ceulum Archeo Experience Center'. De bedoeling is dat op de plaats waar het kerkhof ligt, aandacht komt voor het Romeinse verleden van de stad. Kosten: een paar miljoen euro. Daarvoor moet opnieuw een aantal graven geruimd worden. Nabestaanden zijn verontwaardigd, zoals in de pers te lezen is: 'Pats, weg kerkhof. Hoezo eeuwige grafgrust?'

In 2021 blijken de plannen gewijzigd: het Romeinse plan wordt uitgesteld, terwijl twee betrokken Cuijkenaren bij de gemeente een nieuw voorstel indienen. Zij doen dat met steun van diverse organisaties, alle bureaus van het kerkhof: Museum Ceulum, de Heemtuin, Wijkraad Centrum Cuijk, Cultureel Hart Cuijk, de Beeldentuin (op een terrein dat ooit het oorspronkelijk protestantse deel van het kerkhof was), het Archeologisch Centrum Cuijk, de Foto Archiefdienst Cuijk en parochie Sint Martinus.

Respect voor het verleden

De twee opstellers van het plan, Lambert Bardeel en Gerard Oudenhoven, kennen elkaar langer dan vandaag. Oudenhoven was tien jaar lang penningmeester van de parochie. Hij heeft zich ingespannen voor de restauratie van het kerkgebouw: 'Ja, dan leer je wel iets van financiële problemen. Ik werkte toen samen met Lambert, voorzitter van de kerkhofcommissie. Die is van huis uit landbouwkundige en weet alles van beplanting.'

Oudenhoven heeft een brede culturele interesse en dacht al eerder na over een 'eenvoudige en charmante oplossing' om het kerkhof in stand te houden. Toen hij hoorde dat er een eenmalig fonds was en de gemeente vroeg om plannen voor de besteding daarvan, was dat een te mooie kans om te laten lopen. Oudenhoven diende ook een plan in en ging dat kort daarna met Bardeel verder uitwerken: praten met de bureaus en met leden van de gemeenteraad. Hun doel? 'Van de oude begraafplaats een stadspark maken, met respect voor de doden én de nabestaanden,

Lambert Bardeel legt het plan uit, met naast hem een werk van beeldend kunstenaar Gerard van den Berg en het kerkhof op de achtergrond.

Foto Korrie Korevaart

Een gedeelte van het kerkhof met priestergraven. Foto Bert Pierik

goed ingepast in de omgeving. Rust voor mens, plant en dier, via een opknabbeurt van het groen en de aanleg van een looproute met bankjes. Ons plan gaat bovendien de aantrekkingskracht van de Heemtuin en de Beeldentuin

versterken, die tegen het kerkhof aan liggen.’ Ze breidden hun contacten uit tot iedereen die mogelijk kon helpen. Bardoel maakte het ontwerp voor de herinrichting samen met boomkweker Ebben, wiens familie op het kerkhof begraven is. Een plaatselijk grondverzetbedrijf zorgde voor een offerte. Samen kom je ergens.

VOORSTEL HERINRICHTING KERKHOF

Kwaliteit van het stadscentrum

Het oude kerkhof ligt op een prachtige, historische plek aan de Maas. Een goed gebruik ervan – we hebben het over biodiversiteit, onvervangbaar erfgoed en rustgevend groen – kan veel bijdragen aan de kwaliteit van leven en wonen in het stadscentrum. De gemeenteraad heeft dat gelukkig begrepen en besloot op 5 oktober jl. om € 55.000 aan de uitvoering van het nieuwe plan te besteden. De gemeente Cuijk is evenwel onderdeel van een naderende fusie met omliggende gemeenten. Zodoende dient de nieuwe gemeente Land van Cuijk het raadsbesluit van Cuijk nog te bekrachtigen, maar iedereen is daarover optimistisch gestemd. Zo krijgen de Cuijkenaren de kans hun funeraire erfgoed en daarmee hun geschiedenis veilig te stellen.

Oudenhoven en Bardoel realiseren zich dat steun en draagvlak belangrijk zijn voor de toekomst van dit kerkhof: ‘Op dit moment overwegen Lambert en ik de oprichting van een stichting om de belangen van de begraafplaats na herinrichting blijvend te behartigen.’

Korrie Korevaart

De voorgestelde route begint bij Museum Ceuclum (met uitzicht op de Maas en de Mookerheide), eindigt op het kerkhof bij de Calvariekapel van Cuypers en is in een veel langere wandeling op te nemen. Er komen twee pleintjes, met respectievelijk vier en twee zitbanken. Voor deze route hoeven slechts drie zerken een beetje verplaatst te worden. Het Kerkhofpark krijgt drie nieuwe bomen: een treurwilg, een bruine beuk en een kleinbladige linde.

Ontwerp route Kerkhofpark. Tekening Lambert Bardoel

Een museum voor Thomas a Kempis bij Bergklooster

Op een mooie zomerse zaterdagavond in het weekend van 24 en 25 juli jl. werd de vijfhonderdvijftigste sterfdag van Thomas a Kempis herdacht bij diens gedenksteen op begraafplaats Bergklooster. Na afloop konden belangstellenden alvast een kijkje nemen in het nog te openen Thomas a Kempis museum. De volgende dag werd ter nagedachtenis van Thomas een vesperdienst gehouden, omlijst met liederen die Hendrik Andriessen componeerde op teksten uit diens *Navolging*. De dienst vond plaats in de Basiliek van Onze-Lieve-Vrouw-ten-Hemelopneming in Zwolle, waar Thomas' relieken bewaard worden.

Thomas a Kempis (of: van Kempen) werd geboren rond 1380 – jaar en datum zijn niet precies bekend – te Kempen, een stadje net over de grens bij Venlo. Hij overleed op 25 juli 1471 op de uitzonderlijk hoge leeftijd van 91 jaar in het klooster op de Sint Agnietenberg bij Zwolle.

Moderne Devotie

Thomas vertegenwoordigt de tweede generatie Moderne Devoten, een vernieuwende hervormingsbeweging die rond Geert Grote uit Deventer is ontstaan. Grote verzette zich tegen misstanden binnen de katholieke kerk en riep

Overzicht van de opstelling in de gang van het museum, met bodemvondsten, schilderijen en uitgaven van de *Navolging*.

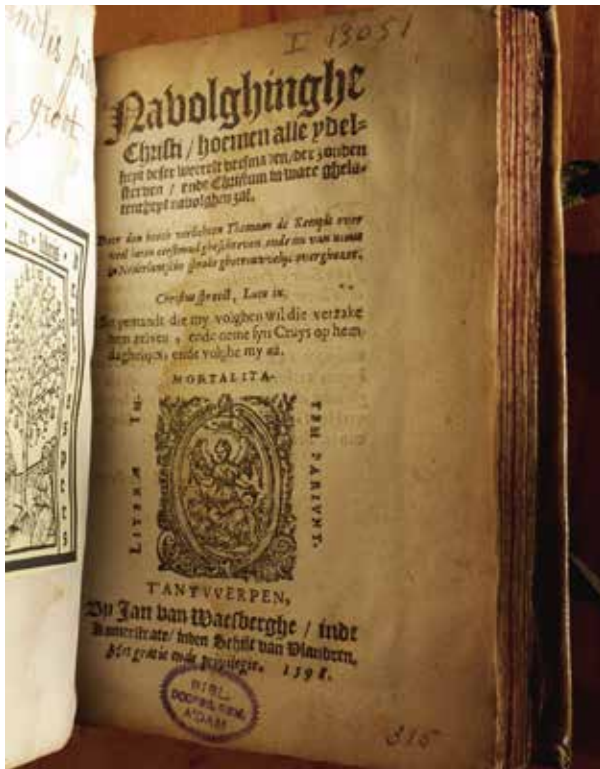
op tot een eenvoudig leven in de geest van de oorspronkelijke christengemeenschappen. De beweging van de Moderne Devotie kreeg veel aanhang en samen met Florens Radewijns stichtte Grote de congregatie van de Broeders des Gemeenen (= gemeenschappelijk) Levens. Menig bestaand klooster sloot zich aan en nieuwe kloosters werden opgericht. De broeders en zusters leefden volgens de regel van Franciscus of die van Augustinus.

Het klooster op de Berg

Geert Grote wees zelf de plek aan waar, een uurtje wandelen vanuit het centrum van Zwolle, het Sint Agnietenklooster zich zou vestigen. Thomas a Kempis trok op jonge leeftijd in dit klooster en werd in 1406 tot priester gewijd. Hij kopieerde de gehele Bijbel, schreef verschillende spirituele boekjes ter lering voor de jonge geestelijken in opleiding en was de auteur van de kloosterkroniek. Zijn in het Latijn geschreven boek *De Imitatione Christi* of *Navolging van Christus* werd een bestseller en is dat nog steeds. De *Navolging* is in vele talen vertaald en zou, na de Bijbel, het meest verspreide boek zijn binnen de christelijke wereld. Er verschijnen nog steeds nieuwe uitgaves. Zo werd er onlangs nog een Portugese hertaling uit Brazilië gestuurd om de verzameling van het museum in oprichting aan te vullen.

Thomas' dood

Thomas werd door zijn generatiegenoten al bij leven erkend als groot mysticus. Zijn *Navolging van Christus*, dat bestaat uit vier afzonderlijke traktaten, circuleerde volop tijdens zijn leven. Toen hij stierf, gaven zijn medebroeders zijn lichaam een prominente plek binnen het kloostercomplex, zo dicht mogelijk tegen het koorgedeelte, onder de fundering van de zuidmuur op wel drie meter diepte.

Het oudste exemplaar van de *Navolging* in het museum, *Navolginghe Christi*. Volgens de titelpagina gedrukt in 1598 in Antwerpen. Drukker Van Waesberghe woonde echter al sinds 1585 in Rotterdam. Een mysterieuze uitgave dus.

Het was gebruikelijk om in het koor of de kerk te begraven, maar wel in de omliggende pandgangen of op het lekededeelte buiten op de gewijde begraafplaats. Thomas' kist werd met leem bestreken om zijn lichaam en gebeente zo goed mogelijk te beschermen en te bewaren. Blijkbaar dachten zijn medebroeders toen al dat het gebeente wellicht opgegraven zou worden om als relik bewaard te worden, ook al was Thomas zelf niet zo'n voorstander van relikverering.

Thomas' reliken

Thomas lag al zo'n honderd jaar begraven binnen het inmiddels verlaten klooster, toen het werd afgebroken. Het stadsbestuur was meegegaan met de protestantse reformatie en de Tachtigjarige oorlog zorgde voor veel onrust. Het kloosterpuin werd hergebruikt voor de bouw van de vestingwerken van Zwolle en een ruïne met graven bleef achter. Buurtbewoners hebben zich toen ontfermd over het voormalige kloosterterrein met de graven en hebben het voortgezet als begraafplaats tot op de dag van vandaag. Thomas' graf raakte in de vergetelheid, maar werd teruggevonden in het 'rampjaar' 1672. Zwolle werd toen door troepen van de bisschoppen van Keulen en Munster bezet, met als gevolg dat het stadsbestuur overgenomen werd door de katholieken. In opdracht van de aartsbischop werd onder leiding van pastoor Waaijer, met behulp van beschrijvingen uit de kloosterkroniek, na drie weken zoeken het gebeente van Thomas opgegraven en bijgezet in een fraaie relikschrijn, vervaardigd door Hermannus van Arnhem. De relikschrijn is later regelmatig verhuisd van schuilkerk naar schuilkerk.

Mengelbergmonument

In 1892 werd in het stadshart van Zwolle de nieuwe Sint Michaëlkerk in neogotische stijl gebouwd. De relikschrijn van Thomas werd in een acht meter hoog, neogotisch grafmonument geplaatst dat ontworpen en gemaakt was door atelier F.W. Mengelberg. In 1968 al werd de kerk gesloopt en het grafmonument ontsnapte evenmin aan vernietiging, door gebrek aan waardering – tot verdriet van veel Zwolse burgers. Enkelen wisten fragmenten van het Mengelbergmonument te bemachtigen en te bewaren. Het verhaal gaat, dat het hoofd van Thomas' beeld van de romp is geslagen en met de slopers werd geruild voor een kratje bier. Een kopie van het originele hoofd kijkt nu uit over de graven op het oudste, oorspronkelijke deel van begraafplaats Bergklooster. Naast wat andere hoofden en onderdelen is ook het Christusbeeld uit de top van het monument bewaard gebleven. Na omzwervingen via tuinen en opslag in het museumschuurtje van Bergklooster heeft dat een prominente plek gekregen in de huidige basiliek in Zwolle.

Gedenksteen

In 1919 is er in de omgeving van de Agnietenberg een gedenksteen opgericht, naar ontwerp van Pierre Cuijpers. (Zie de foto op het omslag.) In de steen van muschelkalk zijn, binnen een Keltisch kruis, de symbolen van de vier evangelisten en het Christusmonogram gehakt. Eronder

Het meest bekende gezicht van Thomas a Kempis (kopie). Het in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan origineel was vermoedelijk van 'de monogrammist I.A.M. van Zwolle', die werkzaam was in het laatste kwart van de vijftiende eeuw. Het zou dus 'naar het leven' geschilderd kunnen zijn.

staat: HIER LEEFDE THOMAS VAN KEMPEN IN DEN DIENST DES HEEREN EN SCHREEF ZIJN NAVOLGING VAN CHRISTUS MCCCCVI MCDXXI.

Na twee andere standplaatsen staat de steen sinds 1998, zeshonderd jaar na de inwijding van het klooster, op de historische grond bij de zijingang van Bergklooster.

Thomas a Kempis museum

Vorig jaar heeft de Vereniging Begraafplaats Bergklooster een paar panden kunnen kopen, delen van een voormalige school, die grenzen aan het terrein van de begraafplaats. Eén deel daarvan is nu ingericht als bescheiden museum, dat op 18 november is geopend. In de gang en de vroegere lerarenkamer zijn restanten van het voormalige Agnietenklooster tentoongesteld, een honderdtal uitgaves van de *Navolging* uit de privécollectie van de beheerder, en reproducties, schilderijen, gravures en beeldfragmenten – onder andere van het kapotgeslagen Mengelbergmonument. Zie ook de reportage op de volgende pagina's.

Zo probeert de Vereniging Begraafplaats Bergklooster als 'erfgenaar' van de voormalige kloostergronden recht te doen aan dit belangrijke religieuze erfgoed.

Bert Pierik

Beheerder begraafplaats Bergklooster

Begraafplaats Bergklooster - Bergkloosterweg 92 - 8034 PS Zwolle

Meer informatie over het museum vindt u op bergklooster.nl
Vooralsnog is het museum in het weekeinde geopend en op afspraak via info@bergklooster.nl

Omwervingen van funerair erfgoed van Thomas a Kempis in beeld. Linksboven, links: het vernietigde Mengelbergmonument, het wandgraf uit de Sint Michaëlkerk waarin de reliekschrijn van Thomas was geplaatst. Daarnaast de schrijn zoals die nu in de OLV Basiliek staat opgesteld, erboven een schilderij van Bert Domburg dat Bergklooster met de gedenksteen toont. Onder: kopie van het originele Mengelberg-hoofd van Thomas. Zo kijkt hij uit over het oude deel van Bergklooster.

Rechtsboven: panorama van de zijingang van Bergklooster met de gedenksteen en links de oude school waarachter het museum is ingericht. Midden: Christusbeeld uit het Mengelbergmonument, nu in de OLV Basiliek. Hieronder links de opstelling van andere fragmenten uit dat monument in het nieuwe museum. Rechtsonder een zandstenen element uit het vroegere klooster, dat is hergebruikt als grafpaaltje.

Foto's Bert Pierik

Begraafplaats Moscowa te Arnhem, symfonie in groen en grijs

Architect Willem Diehl ontwierp dit bijzondere monument voor de familie Kooy. Foto Bert Pierik

In 1873 begon men met de aanleg van begraafplaats Moscowa, aansluitend aan de al bestaande, ommuurde joodse dodenakker. In 1876 vond de eerste begrafenis plaats. Het oudste gedeelte van deze nu 33 hectare metende begraafplaats met een rooms-katholiek en een algemeen deel, is een monument. Niet vanwege beroemde personen of enorme grafmonumenten, maar door de ensemblewaarde van structuur, grafstenen en begroeiing. Dit samenspel geeft Moscowa een unieke sfeer, die internationaal wordt gewaardeerd.

Moscowa is een van de grotere begraafplaatsen, en met deze korte wandeling over de oudste gedeelten doe ik de dodenakker dan ook geen recht. De bezoeker kan zelf verder rondlopen om veel meer moois te ontdekken.

Postmortale toplocatie

Vanaf het grote parkeerterrein bij de aula loop je om het gebouw heen door het hek van het oude, katholieke gedeelte. Aan de eerste gebogen laan aan de rechterkant is de cenotaaf te zien voor sergeant Nowee (1). Terugkerend loop je naar de binnenste cirkel. Hier overheerst het grijs en goed te zien is de formele opzet van het Boerboomsrond, zo genoemd naar de Arnhemse architect die een aantal grafmonumenten ontwierp en hier ook zelf begraven ligt. In de negentiende eeuw was dit een postmortale toplocatie. Geen duurdere laatste rustplaats dan in een van deze grafkelders. Meteen rechts staat een hoog, prachtig gerestaureerd monument, het graf van steenhouwer Lambertus Hasselbach (2) uit 1887, die meerdere grafbedekkingen op deze dodenakker heeft gemaakt. De gedoofde fakkels zijn een symbool van het uitgedoofde leven. Tussen de knekels zat oorspronkelijk een doods-hoofd, maar dat is gestolen. In de sokkel is een foto van

Hasselbach opgenomen. Het monument staat achterstevoren, gericht naar het centrale priesterkruis.

Het kruis is het meest voorkomende symbool op een katholieke begraafplaats en staat voor het geloof in de wederopstanding. Hasselbach heeft een Keltisch kruis, in de omgeving zijn een knekelkruis, pijlkruis en verschillende Latijnse kruisen te zien.

Symbolen in overvloed

Het vijfde graf op de rij is van generaal Van Grotenhuis van Onstein (3). Iets verder twee identieke monumenten, die uit de werkplaats van Salu uit Laken (B) komen, voor de familie van kleermaker Geubels. Ze zijn overladen met symboliek: klimop en taxusbessen staan voor het eeuwige leven, het leliekruis voor de Drie-eenheid en gesluierde urnen en vuurpotten voor het afgebroken aardse leven. Net voorbij het zijpad staat de arduinen grafkapel van effectenhandelaar en bankier Sprenger uit 1892 (4). De neogotische kapel is ontworpen door architect Boerbooms en heeft een prachtig hekwerk. Binnen zit een marmeren engel op het altaar. De zerk heeft gotische letters. Iets verder ligt het graf van Johan Burgers (5), wiens dochter Lucie was getrouwd met Reinier van Hooff. Ook hij is hier begraven. Burgers en Van Hooff waren

pioniers in de dierentuinwereld en stonden aan de wieg van Burgers' Zoo. Terugkerend neem je het pad achterlangs de grafkapel tot een kopie van de beroemde Piëta van Michelangelo, op het graf van de familie Thomann (6). De beeldhouwer heeft er een kruis en doornenkroon aan toegevoegd.

Neogotische monumenten

Hier tegenover ligt het graf van pastoor Van Basten Batenburg (7). Zijn familiewapen laat zien dat hij van adel was. Deze sociale priester was de drijvende kracht achter de bouw van het St. Elisabeth Gasthuis, ruim honderd jaar een katholiek ziekenhuis in Arnhem. Boerbooms ontwierp dit graf dat net zulke hekken heeft als de Sprengerkapel. Op de neogotische zerk staan in de hoeken de vier evangelisten. De kelk met de hostie symboliseert het priesterschap.

Op het graf van meester-koperslager Schmeink en zijn vrouw (8) staat een sarcofaag met geplooid baarkleed, een realistische loper in kruisvorm en knielkussen met kwasten. Een prachtig gebeeldhouwd monument. Bij het zijpad ga je links en meteen rechts, je staat dan voor het hoge neogotische monument met vijf pinakels voor de familie Nieveler (9). Waarschijnlijk opnieuw een ontwerp van Boerbooms. Om het graf staat een smeedijzeren hekwerk. Iets verder ligt het graf van Welsing (10), huisarchitect van kruidenier De Gruijter. Het heeft een Keltisch kruis met op de zijkant een ouroboros, de slang die zich-

Het graf van steenhouwer Lambertus Hasselbach (1826-1887).

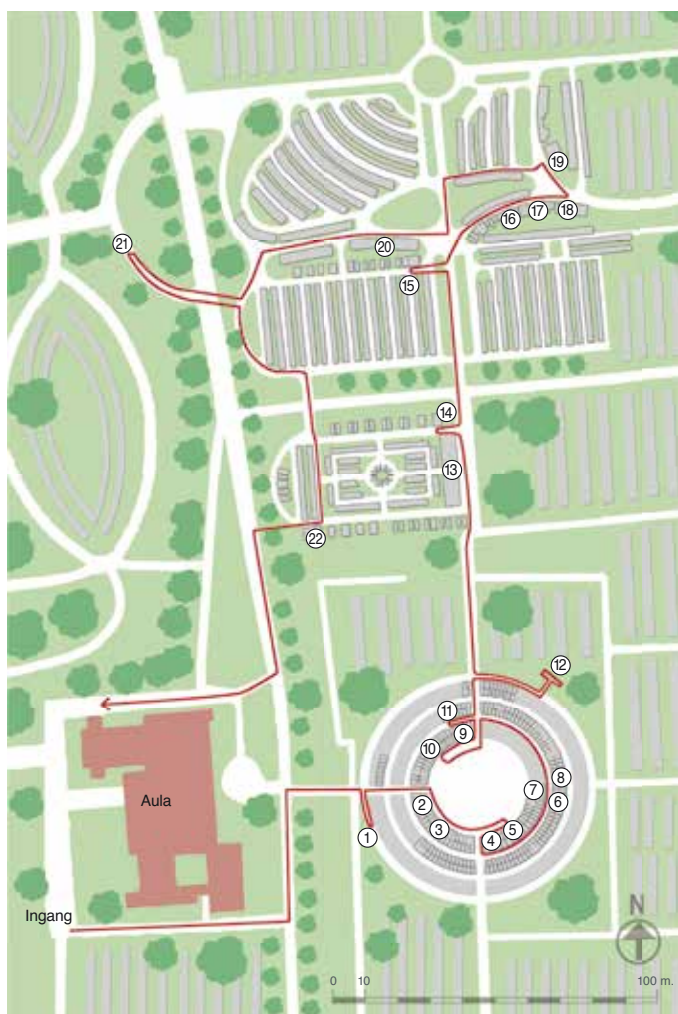
zelf in de staart bijt, symbool van de eeuwige kringloop. Volg de route op het kaartje en dan sta je voor het graf van Boerbooms (11) zelf. Hij was een leerling van Pierre Cuypers en heeft een aantal kerken op zijn naam staan, maar ook winkels in Arnhem. Dit grafmonument ontwierp hij voor zijn ouders. Later werd zijn zerk aan de rechterzijde toegevoegd. Tot in de jaren zestig stond er een fraai hek met lelies omheen.

De wandeling maakt nu een uitstapje naar een van de fraaie hofjes (12) rondom het Boerboomsrond, waar leden van de familie Weiss begraven zijn. Zij vormden het zigeunerorkest Tata Mirando, hun graven zijn te herkennen aan de muziekinstrumenten.

Het oude algemene deel

Terug naar de route, en rechtsaf. Waar het 'bos' begint, verlaat je het katholieke gedeelte. Vroeger stond hier een hek; ter herinnering daaraan heeft men een paar oude betonnen hekpalen laten staan. Rechtdoor lopend zie je links twee uitgezaagde stukken uit het mausoleum van de familie Baud (13). Dit stond op de inmiddels geruimde begraafplaats Onder de Linden aan de Hommelseweg. De stukken kregen hier een ereplaats. Op dit deel van de begraafplaats heeft het groen de overhand en de oorspronkelijke beplantingsopzet is er nog. De bomen en struiken moesten de nabestaanden troosten in hun verdriet. Links is de rood-granieten zerk van de familie Oolgaardt (14). Jeanne Oolgaardt richtte een stichting op om een kindertehuis te exploiteren: beide dragen de naam van haar vader.

Een stukje verder ligt aan de linkerkant, binnen een hekwerk, het familiegraf Van Verschuer (15). Barthold van

Verschuer was rechter, maar zette zich daarnaast in voor gevangenen en armen. Hij was gemeenteraadslid. Nadat hij blind was geworden, liet hij zich alle stukken voorlezen, zodat zijn werk door kon gaan. Hij stichtte, samen met anderen, een aantal instellingen voor sociale woningbouw. Zijn dochter Jacoba was eveneens juriste en zette zich tot op hoge leeftijd in voor armen- en kindereenzorg.

Je steekt de weg over en loopt het gebogen pad in, daar vind je wat voor mij het mooiste gedeelte van de begraafplaats is. Rechts bevindt zich een marmeren stèle op de drie grote grafkelders van de familie Sleijster (16) met het lelie- en papaversymbool. Het graf is uit 1876 en is dus een van de oudste graven van Moscowa.

Iets verder liggen de eenvoudige zerken van Bronbeekcommandant Van der Heijden (17), die in Nederlands-Indië gevochten had en van Eberson, hofarchitect van koning Willem III.

Het prachtige graf met het beeld (let op het kogelgat!) van de familie Kooy (18) is ontworpen door architect Willem Diehl. Tegenover dit monument staat de voorbeeldig gerestaureerde cippus van de familie Scheidius met rouwkranen en engelenkopjes (19). Zelfs het oorspronkelijke hek is teruggeplaatst.

Loop nu terug naar het graf van de familie Van Verschuer, maar neem het pad erachterlangs. Meteen links is het graf van de familie Brünner met twee handen op een kussen, symbool van de liefde tussen man en vrouw (20). Aan de manchet herken je de vrouwenhand. Tegenwoordig is dit symbool vaak vervangen door ringen. Loop de laan uit en ga aan het einde linksaf.

Uitstapje naar De Vlinder

Wandel ook eens een stukje aan de overkant van de geasfalteerde Weg langs de Begraafplaatsen om de grote diversiteit aan planten te zien. In dit gedeelte, De Vlinder (21), mocht de natuur jarenlang doorwoekeren, maar de oorspronkelijke opzet is grotendeels prachtig hersteld.

Baarkleed, kruisvormige loper en knielkussen op het graf van meesterslager Schmeink en zijn vrouw, zijn gedetailleerd uitgebeeld.

Na een grondige restauratie is de laatste rustplaats van de familie Scheidius in alle glorie hersteld. Goed te zien is de versiering op de cippus (de afgeknotte piramide).

Het hele jaar door is hier veel meer te zien dan groen en grijs. Er zijn perioden met een enorme kleurenrijkdom. Volg deze laan tot het bijzondere mausoleum van de familie Van Wageningen-Romein (22). Jacoba Romein was sociaal bewogen en schonk bij haar overlijden haar woning met grond, en haar vermogen aan de ouderenzorg in Amsterdam. Het mausoleum heeft pilasters met Korintische kapitelen en de bakstenen kern is bedekt met hardsteen. Ingroeiende bomen hadden dit monument zwaar beschadigd, maar die zijn verwijderd. Nu staat het er weer heel mooi bij! Loop naar links op de Weg langs de Begraafplaatsen en ga vóór de aula rechtsaf terug naar het parkeerterrein.

Ik hoop iets te hebben laten zien van de samenhang van groen en grijs, van natuur en grafmonumenten. Want om die samenhang werd Moscowa uitgenodigd om toe te treden tot de Association of Significant Cemeteries in Europe (ASCE), een organisatie waarvan alleen heel bijzondere begraafplaatsen lid mogen worden.

Ad de la Mar

Foto's van de auteur, tenzij anders vermeld

Begraafplaats en crematorium Moscowa
Waterbergseweg 18 - 6815 AP Arnhem

Op YouTube heeft Ad de la Mar een kanaal 'Wandelen over begraafplaatsen'. Zijn filmpje 'Begraven en cremeren in Arnhem deel 3' geeft veel achtergrondinformatie bij deze wandeling.

TEREBINTH MEDE-INDIENER BEZWAAR-SCHRIFT NAALDWIJK

Al eerder (*Terebinth* 2020-3, 2021-1) hebben we de dreigende ruiming van het RK kerkhof in Naaldwijk en de acties die daartegen in gang zijn gezet, onder de aandacht gebracht.

Afgelopen maart konden we berichten dat de gemeente Westland de aanvraag in behandeling had genomen om het kerkhof aan te wijzen als gemeentelijk monument. Die aanvraag hadden Heemschut, Genootschap Oud-Westland, Terebinth en het Cuypersgenootschap gezamenlijk ingediend.

Op 22 april bracht de Monumentencommissie van de gemeente een positief advies uit over de aanvraag. Toen het college van B&W op 16 september desondanks besloot om de monumentenstatus *niet* toe te kennen, leidde dit tot heftige protesten. De volgende stap in wat bijna een soap dreigt te worden, is dat de hiervoor genoemde indieners van de aanvraag voor de monumentenstatus eind oktober een bezwaarschrift tegen de afwijzing hebben ingediend.

Op petities.nl (zoek op Naaldwijk) kan de oproep tot behoud van 'RK Begraafplaats Dijkweg Naaldwijk' nog worden ondertekend; daar staat ook het laatste nieuws.

(Advertentie)

ROUW
van keizerin tot corona

Museum Huis Doorn
1 oktober 2021 t/m 3 juli 2022
www.huisdoorn.nl

Museum Huis Doorn
Plaats van herinnering
Eerste Wereldoorlog
Canon van Nederland

In deze columns neemt Koos Brandon Bravo, redacteur van de millenniumgeneratie, de lezer mee in haar visie op funerair erfgoed.

Moderne rouwkleding

Op 30 september opende de tentoonstelling 'Rouw. Van keizerin tot corona' in Museum Huis Doorn. Huis Doorn gaat honderd jaar terug in de tijd, toen de voormalige Duitse keizerin Auguste Victoria hier net was overleden. Het huis is aangekleed zoals dat destijds in een rouwperiode gebruikelijk was, met rouwbloemen, afgedekte spiegels en zwarte linten.

In een eerdere column schreef ik over rouw en heb toen ook aangekaart hoe de gebruiken in de afgelopen eeuw zijn veranderd of verloren zijn gegaan. Ik vind het altijd mooi om weer te zien hoe uitgebreid de rouwcultuur eigenlijk was. Hoe rouwen en dood een wezenlijk onderdeel van het leven waren.

Echter, ik probeer in mijn columns niet te veel naar het verleden te kijken en dat doet Huis Doorn gelukkig ook niet. Zo legt de tentoonstelling bijvoorbeeld een verband met de huidige collectieve rouw, zoals na de dood van André Hazes. Maar het meest interessante is de betrokkenheid van studenten die *Fashion Design* studeren aan ArtEZ, *University of the Arts*, in Arnhem.

In de tentoonstelling is namelijk plaats ingeruimd voor moderne rouwkleding. Twaalf studenten hebben stil gestaan bij wat rouw voor hen betekent en hoe ze dit konden vertalen in kleding. Op het YouTube kanaal van Huis Doorn leggen zij in korte filmpjes uit welk proces ze bij het ontwerpen hebben doorgemaakt. Ze halen inspiratie uit andere culturen en andere tijden, maar soms van dichterbij. Zo zijn in de jurk van Dide Schuit veel bloemen te vinden, zoals in het huis van haar oma net na haar overlijden. En de jurk van Hannah Hasler is geïnspireerd door rouwende vrouwen uit de Maori cultuur en rouw van Victoriaanse vrouwen, met een in garen geknoopte schedelvorm bij borst en vagina. Twaalf persoonlijke kunstwerken zijn het resultaat. En dat persoonlijke is ook meteen wat ik er jammer aan vind. Begrijp mij niet verkeerd, ik vind het fantastisch dat jonge mensen betrokken zijn bij zo'n project. Dat ze hebben nagedacht over funerair erfgoed en funeraire cultuur. Alleen, bij moderne rouwkleding denk ik aan kleding die je rouw toont aan de maatschappij. Niet aan (persoonlijke) rouw die in kleding is gestopt.

Ik had een moderne interpretatie verwacht van praktische rouwkleding. Een stuk dat je draagt als een dierbare is overleden. Wat je naar een uitvaart draagt. Want wat zouden we nu dragen als zo'n traditie een nieuwe impuls zou krijgen? Deze vorm van moderne rouwkleding zou ik graag nog eens zien. Maar tot die tijd ben ik blij met elke vorm van aandacht die rouw en funerair erfgoed krijgen van een jonger publiek.

THEMADAG BEGRAVEN IN MONTFERLAND

Op 25 september kon er eindelijk weer een echte themadag worden gehouden. Die was dan ook meteen overtekend. Het is daarom de bedoeling het programma op zondag 3 april 2022 te herhalen, uiteraard afhankelijk van de dan geldende coronamaatregelen. Speciaal op zondag, om ook de Joodse Begraafplaats te kunnen bezoeken.

Organisator Jack Ariës is zeer begaan met het funeraire erfgoed in 's-Heerenberg en hij verdient daarin alle steun. Dat werd de ruim twintig deelnemers aan de themadag wel duidelijk. Hij leidde ons rond op het kerkhof van de Protestantse Kerk. Frits Frauenfelder, lid van het bestuur van de Heemkundekring Bergh, hield een presentatie over het opknappen van de Joodse Begraafplaats aan de Zeddamsesweg. Het streven is om er een levend monument van te maken, met een expliciet educatief doel. Via het oorlogsmonument De Goede Herder gingen de deelnemers naar de oude RK Begraafplaats. Ook deze plek is bijzonder, met een aantal grote keldergraven, maar ook met gietijzeren kruizen en grafmonumenten met emailen tekstborden. Jack demonstreerde bij het dirigentengraf hoe je onduidelijke teksten leesbaar kunt maken. Met krijt of houtskool wrijf je over een papier dat je op de uitgehakte letters legt, en voilà: je leest wat er staat.

Het is te hopen dat inwoners uit 's-Heerenberg de handen uit de mouwen zullen steken en er met steun van de gemeente een prachtige stadstuin van maken. Nu werkt een werkgroep in oprichting, waar Jack Ariës bij hoort, aan de reconstructie van de plattegrond om dit stenen archief weer optimaal tot z'n recht te laten komen. De werkgroep heeft restauratie en goed beheer als doel.

Aanmelden voor de themadag op 3 april 2022 kan tot uiterlijk 20 maart 2022, via bureau@terebinth.nl of 06 2417 3646.

Jack Ariës geeft uitleg bij het oorlogsmonument De Goede Herder.
Foto Korrie Korevaart

THEMADAG BEGRAAF CULTUUR IN LAREN

De al in maart 2020 aangekondigde themadag in Laren (Noord-Holland) staat nu gepland op zaterdag 14 mei 2022. Meer informatie in het volgende nummer van *Terebinth*.

WEEKEND VAN DE BEGRAAFPLAATS

De LOB (Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen), Terebinth en de BVOB (Branche Vereniging Ondernemers Begraafplaatsbeheer) zullen met ingang van komend jaar geen Weekend van de Begraafplaats meer organiseren. Meer informatie hierover vindt u op terebinth.nl

HERUITGAVE OVER DE GROENE ZODEN 1

Deze heruitgave stond gepland voor september, maar is helaas vertraagd. Het boek komt nu beschikbaar op 12 februari 2022. Bestellen kan nog steeds, zie terebinth.nl.

WEBINAR PLATFORM FUNERAIR ERFGOED

Op 6 oktober kon iedereen het webinar *Funerair erfgoed – Behoud door ontwikkeling* volgen, onder auspiciën van het Platform Funerair Erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Het was een boeiende aflevering, met drie presentaties.

Nicole Zemering sprak over 'De begraafplaats als cultuurhistorische hotspot' en Miriam van der Waart over 'De Groninger kerkhoven, plekken die tot de verbeelding spreken'. Als laatste kwam Elisabeth Ruijgrok, adviseur omgevingseconomie bij Witteveen+Bos in Deventer, aan het woord over 'De sociaal-economische waarde van funerair erfgoed'. Die sociaal-economische waarde van begraafplaatsen zien gemeenten en andere begraafplaatseigenaren nog bijna altijd over het hoofd. Het zou interessant zijn als er eens een funerair voorbeeld tot in detail werd uitgewerkt.

Wie lost het raadsel van Leermens op?

Gedichten op zerken komen vaker voor. Maar onder een aantal van zulke gedichten in Leermens staat een bijzondere versiering, die ik niet kan plaatsen. Het gaat om drie zerken van de familie Toppen, vader overleden in 1884, moeder in 1889 en de dochter op 5 december 1866. Iemand suggereerde dat zij misschien door het ijs was gezakt. Alle drie hebben een persoonlijk gedicht op de achterzijde van de stele met onderaan dezelfde versiering. Het zijn geen bladeren of ander symbool. Het lijkt meer op een explosie. Ik speur al een tijd naar de betekenis hiervan.

Contacten met de kerkbeheerder, met Reint Wobbes van SOGK, René ten Dam van St. Dodenakkers en Wim Cappers van Terebinth hebben nog geen resultaat opgeleverd. Volgers van Terebinth op Facebook suggereerden 'een opening in de hemel, waardoor de overledene wordt opgenomen door de schepper' (Gonneke Teeuwen) of toch 'een blaadje? Bovenaan de levensboom, onderaan het gevallen blad?' (Linda Wormhoudt). En Jenny Mateboer vroeg zich af, of ze wellicht bergtoppen voorstelden, als verwijzing naar de naam Toppen. Tja, een Grunninger steenhouwer van het platteland die een fantasievolle voorstelling van bergtoppen bedacht? Wie weet?

Bent u zo'n afbeelding wel eens tegengekomen? Is dit gegeven met de betekenis of achtergrond ervan u bekend? Ik hoor graag uw reactie.

Roelof Siegers | siegdier@planet.nl

De achterzijde van de stele voor Ellegina Toppen, op 19-jarige leeftijd overleden.

TEREBINTH NIEUWS

UITREIKING GOUDEN TEREBINTH 12 FEBRUARI 2022

De Gouden Terebinth, de tweejaarlijkse funeraire prijs van stichting Terebinth, wordt op 12 februari 2022 voor de vierde keer uitgereikt. Winnaar van de prijs is de organisatie, instantie of persoon die zich volgens de jury in de jaren 2020 en 2021 uitzonderlijk heeft ingezet voor het behoud van funerair erfgoed. Er zijn dit jaar elf kandidaten ingediend, waarvan er drie genomineerd zullen worden. Ook nu gaat het weer om succesverhalen in een grote diversiteit, van het werk van klassieke vrijwilligers tot dat van gedreven restaurateurs en beheerders.

Een Terebinthwerkgroep die bestaat uit Anita van Breugel (architectuur- en cultuurhistoricus), Monique Kiekebosch (hoofd Gemeentelijke Begraafplaatsen en Gedenkparken Enschede) en Ada Wille (landschaps- en begraafplaatsarchitect), verdiept zich in het werk van de kandidaten en stelt de nominaties vast. Op 11 december worden die bekend gemaakt. De drie genomineerden zullen wedijveren om de wisseltrofee en de geldprijs van duizend euro.

De Gouden Terebinth wisseltrofee, naar ontwerp van het kunstenaarsduo Huub en Adelheid Kortekaas.

Voorbeeld van de schildjes die de winnaar van de Gouden Terebinth kan bevestigen bij de ingang van zijn of haar begraafplaats.

Een jury beoordeelt de drie genomineerden. Deze jury bestaat uit René Dessing (voorzitter van de stichting Kastelen, Historische Buitenplaatsen en Landgoederen en directeur van stichting Erfgoed Landfort), Kees Lever (voorzitter van de Nederlandse Tuinenstichting) en Anita van Loon (directeur van uitvaartstichting Hilversum).

De genomineerden presenteren hun project op 12 februari, waarna de jury de winnaar bekend zal maken.

Uitnodiging

Het bestuur van Terebinth nodigt alle belangstellenden van harte uit om de prijsuitreiking bij te wonen. Deze vindt plaats op 12 februari 2022, van 13:00-17:00 u in de aula van begraafplaats Bosdrift, Bosdrift 12, 1215 AL Hilversum.

Aanmelden voor deze middag is verplicht, via bureau@terebinth.nl of tel. 06 2417 3646. Voor donateurs en kandidaten is de toegang gratis, andere belangstellenden betalen € 10.

Wij kijken uit naar een spannende middag met boeiende presentaties, voor Terebinthdonateurs en al wie begraafplaatsen een warm hart toedragen.

Dit zijn de elf kandidaten (in alfabetische volgorde)

Gemeente Oude IJsselstreek

heeft zich ingezet voor restauratie en herplaatsing van twee graftroumsels op begraaf- en gedenkpark Rentinkkamp in Varsseveld.

Historische begraafplaats van de (voormalige) Willibrordus Stichting Heiloo

werkte de afgelopen jaren hard aan de restauratie en herbestemming van deze bijzondere historische begraafplaats, als plek voor herdenken en gedenken.

Historische Vereniging Heemstede-Bennebroek (HVHB) en Gemeente Heemstede

spanden zich gezamenlijk in voor de succesvolle restauratie van de grafkapel van de familie Van Vollenhoven (Algemene Begraafplaats aan de Herfstlaan, Heemstede).

RK Begraafplaats Schijndel

introduceerde op voorstel van de beheerders 'Plant a Tree in Memory'. Nabestaanden kunnen een herdenkingsboom laten planten en daarbij twee urnen uitstrooien.

Stichting Behoud en herstel Oude Begraafplaats Purmerend

van wie de vrijwilligers al zo'n twintig jaar veel tijd besteden aan de instandhouding van deze oude begraafplaats, o.a. door onderhoud, restauratie, en veel PR via presentaties, lezingen en rondleidingen.

Stichting Oude Begraafplaats te Gouda

is al jaren actief. In 2020-2021 voltooiden de vrijwilligers een project rond een kleine vijftig vergeten graven (de 'Heggegraven') en gaven ze de burger-slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog speciaal aandacht.

Stichting Oude Kerkhof Roermond

was ook nu weer actief. De grote vrijwilligersgroep voerde een aantal succesvolle projecten uit. Er wordt ook flink gewerkt aan het contact met de basisscholen.

Stichting Online-Verleden

zet zich in voor het fotograferen en online zetten van grafmonumenten op begraafplaatsen door heel Nederland. Al vijftien jaar zijn bijna vierhonderd vrijwilligers actief.

Stichting tot Behoud van de Oude Begraafplaats van Naarden

zet zich sinds 2000 in voor behoud en restauratie van de Oude Begraafplaats in Naarden.

Stichting Vrienden van de begraafplaats Keern te Hoorn

is pas in 2019 opgericht, maar heeft in 2020-2021 flink wat werk verzet voor het opknappen van de begraafplaats Keern.

Werkgroep Stenen Archief van De Nieuwe Ooster Amsterdam

draagt onvermoeibaar bij aan de kwaliteit van de begraafplaats als wandelpark door oude grafmonumenten op te (laten) knappen.

De drie genomineerden van 2020 waren (v.l.n.r.) de Nederlandse Stichting tot Behoud van de Graftroumsel te Veenhuizen, de Stichting Sovjet Ereveld te Leusden (winnaar) en de Stichting Het Oude Kerkhof te Roermond.

Hera-project: slotartikel

Islamitische begraafplaats Riyad Al Jannah, Zuidlaren.

Het is zover. Dit is het laatste, afsluitende artikel over het onderzoek binnen het Europese Hera-project. Ter herinnering: Sinds juli 2019 hebben wetenschappers in zes Noordwest-Europese landen (Verenigd Koninkrijk, Ierland, Zweden, Noorwegen, Luxemburg en Nederland) onderzoek gedaan naar integratie en uitsluiting van minderheden op begraafplaatsen en crematorium-terreinen.

Diversiteit op begraafplaatsen

Een belangrijke focus van het onderzoek lag op diversiteit in bestaand en toekomstig funerair erfgoed. Het project analyseerde de ontwikkelingen in een aantal 'middelgrote' steden (met 100.000-150.000 inwoners). Deze steden geven qua bevolkingssamenstelling, financiële armlag enzovoorts een veel representatiever beeld van de situatie in een land dan grote, hyperdiverse en veelal financieel geprivilegieerde metropolen. Binnen het Nederlandse deel van het project – onder leiding van hoogleraren Christoph Jedan (Rijksuniversiteit Groningen) en Eric Venbrux (Radboud Universiteit Nijmegen) – stonden de steden Leeuwarden en Maastricht centraal. Sinds december 2019 hebben we regelmatig in dit blad verslag uitgebracht over resultaten van ons onderzoek. Daarbij hebben we ook gerapporteerd over andere plaatsen (Utrecht, Zwolle, Glane en Zuidlaren), waar trends zichtbaar werden die voor de analyse van onze *case studies* belangrijk waren. Nu, met de eindstreep van het onderzoek in zicht, is het tijd om kort de balans op te maken.

De Nederlandse situatie

In vergelijking met de situatie in andere landen valt op dat de funeraire voorzieningen in de onderzochte Neder-

landse middelgrote steden gevormd zijn door twee kenmerkende problemen. Als eerste de *enorme financiële druk* waaronder (gemeentelijke) begraafplaatsen gebukt gaan. Een van onze gesprekspartners – een Maastrichtse gemeenteambtenaar – zei: 'Geen enkele begraafplaats kan kostendekkend zijn zonder een bijhorend crematorium.' Hij doelde hiermee op de veranderingen in de vraag naar begravenissen door de grote opkomst van crematies in de afgelopen decennia. De behoefte aan ruimte op begraafplaatsen wordt minder, terwijl de inrichting van begraafplaatsen vaak stamt uit een tijd waarin begraven de norm was. Hierbovenop komen de verschuivingen in de gemeentebegrotingen veroorzaakt door de Wet maatschappelijke ondersteuning (WMO) uit 2015. Waar vroeger het leeuwendeel van deze begrotingen opging aan inrichting en verbetering van de openbare ruimte, is nu het sociale domein de gemeentelijke hoofdkostenpost. Begraafplaatsen vormen een sluitpost in de gemeentelijke begroting; hier moet zoveel mogelijk kostendekkend worden gewerkt. Dit betekent dat de 'veroorzaker' betaalt (de overledene via een nalatenschap of verzekering en/of de nabestaanden). Dit is niet vanzelfsprekend; het is een politieke keuze. In Luxemburg, bijvoorbeeld, krijgen de nabestaanden via een nationaal fonds een tegemoetkoming voor de minimale begrafeniskosten: iets meer dan duizend euro is afdoende voor een eenvoudige kist en voor een graf voor tenminste vijf jaar. In Nederland daarentegen liggen de prijzen hoger, met verstrekkende gevolgen zéker voor financieel kwetsbare migrantengroepen wier cultuur vaak eeuwige grafkrans vereist. In veel gevallen leidt dit tot teleurstelling en irritatie. Een Marokkaans-Nederlandse gesprekspartner in Maastricht stelde:

'Maar de mensen willen liefst één keer betalen en van alles af zijn. En de gemeente Maastricht, die biedt niet die mogelijkheden. En als ze die toch geven, dan is het best duur. Dan kom je uit op ongeveer tienduizend euro. En dat is duur voor ons, tienduizend euro.'

Funcieverbreiding kan begraafplaatsen aantrekkelijker maken

Vrijere vormgeving van grafvelden geeft ruimte aan verschillende culturen

(...) Toen ik de eerste keer hoorde van de prijs die zij hanteren, toen dacht ik: hoe kan je profiteren van een dood mens? (...) En kijk, (...) in de stukken van de politiek staat altijd: meedoen, participatie, maatwerk voor de mensen. Maar dat noem ik geen maatwerk. Sorry.'

Het ligt voor de hand dat deze groepen uitwijken naar goedkopere locaties, zelfs als deze veraf liggen, zoals de Islamitische begraafplaats Zuidlaren, op meer dan driehonderd km afstand van Maastricht. Met een verdere verschraling van bestaande begraafplaatsen als gevolg: zij kunnen nog minder hun belangrijke functie waarmaken als lokaal 'archief' dat laat zien wie op een bepaalde plaats geleefd hebben.

Het tweede probleem is de *bijzondere bevolkingssamenstelling* van de onderzochte middelgrote steden. Volgens de typologie van het recente WRR-rapport *Samenleven in verscheidenheid: Beleid voor de migratiesamenleving* (2020) zijn ze 'grootstedelijke provinciegemeenten': net als de grote steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag kennen ze een diverse bevolking met een groot aantal verschillende migratieachtergronden. Echter, de afzonderlijke migrantengroepen en minderheden zijn elk qua omvang relatief klein en de (grote) meerderheid van de bevolking is autochtoon. Om een voorbeeld te noemen: in Leeuwarden maakt geen enkele migrantengroep zelfs maar 2% uit van de totale bevolking. Dit maakt het realiseren van specifieke funeraire voorzieningen financieel en logistiek extra onaantrekkelijk, bovenop de fundamentele gemeentelijke begrotingsproblemen.

Mogelijke oplossingen gewogen

Welke oplossingen hebben in deze situatie kans van slagen? We zien drie mogelijkheden.

Als eerste *functieverbreiding*. In een recent rapport opgesteld voor de LOB, *De begraafplaats van de toekomst: Van hoofd naar hart* (2020), stellen de auteurs dat begraafplaatsen vooral hun palet aan functies zouden moeten verbreden. Begraafplaatsen worden aantrekkelijker naarmate zij – net als eerder gemeentelijke bibliotheken deden – nieuwe functies op zich nemen. Ook dient het begraafplaatsmanagement ondernemender en minder aanbodgericht te gaan denken, in termen van klantenbinding en communicatie. Ons onderzoek laat zien dat deze voorstellen geen wondermiddelen zijn. Begraafplaatsbeheerders denken nu al buitengewoon commercieel, met als gevaar financieel zwakkere bevolkingsgroepen van de begraafplaats te vervreemden. En het lijkt er ook op dat veel oudere, traditioneel ingestelde autochtonen en allochtonen niet zitten te wachten op een keur aan nieuwe functies. Een groep ouderen die we in Leeuwarden hiernaar vroegen, gaf de voorkeur aan sobere, op de functie begraven/verstrooiing gerichte begraafplaatsen. De begraafplaats als cultuurcentrum, speeltuin of wandelgebied ging deze groep een stap te ver.

Ten tweede het creëren van specifieke *voorzieningen* voor migranten- en minderhedengroepen *op regionaal niveau*. We gaan ervan uit dat (gemeentelijke) begraafplaatsen onder de huidige kostendruk de voor de hand liggende minderheden al relatief goed in het vizier hebben. Dat ze bijvoorbeeld aparte velden aanleggen voor moslims of voor groeiende nieuwe migrantengroepen zoals de Armeense christenen in Maastricht. Gelet op de relatief kleine omvang van minderheden en migrantengroepen op lokaal niveau ligt het voor de hand om voorzieningen op regionaal, eventueel provinciaal niveau te clusteren, zoals streven naar één Chinese begraafplaats per provincie. Voorbeelden als de Chinese begraafplaats bij Kranenburg

Noorderbegraafplaats Leeuwarden. Islamitisch grafveld met verschillende grafvormen.

Minder zuinige funeraire dienstverlening van gemeenten is cruciaal

(Zwolle) of de Islamitische begraafplaats in Zuidlaren laten zien dat dergelijke begraafplaatsen in ieder geval op de kortere termijn financieel kansrijk kunnen zijn. Echter kleven aan dit model ook bezwaren. De financiële houdbaarheid op de langere termijn is onzeker en door deze regionale clustering verschaalt de (gemeentelijke) begraafplaats als lokaal 'archief'. Ook lijkt het erop dat dergelijke gespecialiseerde begraafplaatsen weliswaar de rituele expressie van minderheden bevorderen, maar ook een verregaande uniformiteit in de hand werken. Het is dus nog maar zeer de vraag of dergelijke begraafplaatsen voldoende mogelijkheden bieden voor individuen of 'minderheden binnen de minderheid' om uitdrukking te geven aan hun rouw- en herinneringsbehoeften. In elk geval wordt de uniformiteit van de Islamitische begraafplaats te Zuidlaren door geen enkel beeld, boeket, memento of grafgift doorbroken. Zoals het voorbeeld van de Noorderbegraafplaats in Leeuwarden laat zien, lijkt de context van een gemeentelijke begraafplaats stimulerender voor individuele rituele expressie, zelfs op een apart islamitisch veld.

Dit brengt ons bij een derde oplossing voor de druk op begraafplaatsen: een *vrijere vormgeving* van bestaande en nieuwe begraafplaatsen. Het 'vrije veld' op de Groninger begraafplaats Selwerderhof is een fraai voorbeeld van het loslaten van al te strikte, rechtlijnige ruimtelijke kaders. De graven hebben duidelijk verschillende vormen en ruimtelijke oriëntaties. Hierdoor ontstaat een speels geheel dat uitnodigt om de graven te bezoeken en bloemen

of een herinneringsobject te plaatsen. Door de verschillende ruimtelijke oriëntaties kan iedereen vanuit diverse religieuze en culturele tradities een geschikte plek vinden op een dergelijk grafveld. Uiteraard vraagt zo'n begraafplaatsinrichting om een zekere mate aan tolerantie van de gebruikers. Namelijk de bereidheid om de laatste rustplaats te vinden in een gemeenschap die een afspiegeling is van de diversiteit van de gehele samenleving, niet in de beslotenheid van de eigen religieuze of wereldbeschouwelijke groep. Echter, het is niet aannemelijk dat iedere autochtone of allochtone Nederlander deze tolerantie zal kunnen opbrengen. Bovendien is onderhoud van een dergelijke indeling kostbaarder. Ook deze derde oplossing is dus geen wondermiddel.

Waarschijnlijk zullen we het moeten hebben van slimme, op lokale bijzonderheden inspelende combinaties van de drie bediscussieerde oplossingen: voorzichtige uitbreiding van begraafplaatsfuncties, regionaal geclusterde voorzieningen voor degenen die aparte funeraire voorzieningen wensen, en een creatiever begraafplaatsontwerp dat uitnodigend is voor het beleven en vieren van diversiteit.

Tot slot

Met dit alles zullen wel aanzienlijke kosten gemoeid zijn, en dat brengt ons bij een afsluitend pleidooi: een minder zakelijk-zuinige benadering van de funeraire dienstverlening door gemeenten is cruciaal voor de instandhouding van een hoogwaardige herinneringscultuur. Uiteraard kost dit gemeenschapsgeld, maar zonder hoogwaardige funeraire voorzieningen hebben we een plek minder om cultureel geheugen en samenhang te genereren.

Christoph Jedan & Mariske Westendorp
Rijksuniversiteit Groningen
Foto's Christoph Jedan

Selwerderhof, Groningen. Voorgrond: diverse ruimtelijke oriëntaties (Veld 8). Achtergrond links: traditionele rechte lijnen.

Corona als katalysator

Het is bijna twee jaar geleden dat premier Rutte het Nederlandse volk vanuit het Torentje toesprak over een nieuwe epidemie. Sindsdien zijn wij in de ban van corona. De regering kondigde, geadviseerd door het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM), tal van maatregelen af. Ondanks veel verzet voegde de samenleving zich in snel tempo naar de pandemie. Maar wat zijn de effecten op onze funeraire cultuur? Kwam het verborgen ongenoegen ook hierin tot uiting? Belangrijker nog is een antwoord op de vraag in hoeverre de pandemie de funeraire cultuur al dan niet blijvend zal hebben gewijzigd.

In januari 2020 werden we geconfronteerd met een nieuwe epidemie. We zagen onheilspellende beelden van markten met levende dieren uit het Chinese Wuhan en kort daarop van opgestapelde doodkisten in het Italiaanse Bergamo. Via wintersport en carnaval dook corona al in februari op in Brabant. Deze pandemie bezorgde verpleeghuizen, ziekenhuizen en de uitvaartwereld gedurende al die tijd overwerk. Overheidsmaatregelen troffen de economie en de samenleving hard. Reeds boze burgers radicaliseerden tot coronaontkenners en complotdenkers. Zij richtten hun pijlen op politici, medici en andere wetenschappers die de Nederlandse samenleving met nepnieuws over corona in een wurggreep zouden nemen.

Corona-instructie op de Gemeentelijke begraafplaats te Almelo.

Demonstreren op een begraafplaats

De woede van complotdenkers werd ook zichtbaar op een begraafplaats. Een oud-inwoner van Bodegraven liet via sociale media weten dat hij eind vorige eeuw had gezien hoe RIVM-topman Jaap van Dissel in zijn jonge jaren met een huisarts daar kinderen op rituele wijze zou hebben vermoord. De slachtoffertjes zouden op de gemeente-

lijke begraafplaats Vredeshof zijn begraven. Van Dissel en ook premier Rutte maakten volgens deze complotdenkers deel uit van een elitair satanistisch-pedofiel netwerk. Zij legden vervolgens bloemen bij kindergraven. In pamfletten waarschuwden zij voor de verstikkende greep van de elite op de samenleving. Hun teksten lijken te zijn geïnspireerd door QAnon, een extreemrechtse beweging in Amerika met gelijksoortige ideeën.

Nabestaanden reageerden onthutst. Aangezien er ongeregelde dreigden, vaardigde de burgemeester een noodverordening uit die alleen naaste familieleden toegang gaf tot Vredeshof. Slechts rechthebbenden mochten iets op de graven leggen. Beveiligers moesten toezien op de naleving. Via de rechter dwong de gemeente af, dat de complotdenkers stopten met hun actie.

'Het nieuwe normaal'

Ondanks veel twijfel en soms openlijk verzet heeft de coronapandemie ook in de funeraire wereld 'het nieuwe normaal' gecreëerd. Tussen maart 2020 en maart 2021 overleden ruim 28.000 mensen aan corona. Dat is achttien procent meer dan het normale aantal jaarlijkse sterfgevallen. Deze oversterfte door corona trof vooral ouderen en mensen met een zwakke gezondheid. De gemiddelde levensverwachting is daardoor met een half jaar gedaald. Kozen directe nabestaanden voorheen vanwege de privacy wel voor een afscheid in besloten kring, door corona werd de intieme samenkomst regel. Toch wilden nabestaanden die niet fysiek aanwezig mochten zijn, zichtbaar afscheid nemen. Zij lieten vaker bloemen bezorgen. Ook vormden zij op anderhalve meter afstand van elkaar op straat een erehaag voor de overledene. Het internet bood ook voor het meemaken van de uitvaart op afstand een waardevol alternatief. Voor corona werden *livestreams* van afscheidsplichtigheden incidenteel gemaakt voor zieke en ver weg wonende nabestaanden. Nu worden ze structureel ingezet om niet-aanwezige nabestaanden de plechtigheid elders te laten meemaken.

Degenen die wel bij het afscheid mochten zijn, hadden zich ook aan regels te houden. Tijdens kerkdiensten mocht er niet worden gezongen. Gedurende de condoleancebijeenkomst moesten de nabestaanden blijven zitten, een voorschrift dat tot ongenoegen van ongerust horeca-personeel moeilijk bleek te handhaven.

Reeds boze burgers radicaliseerden tot coronaontkenners en complotdenkers

Moslimbegrafenissen vóór corona

Crematoria en begraafplaatsen hadden in principe voldoende capaciteit om de grotere aantallen overledenen te verassen of te begraven. In principe, want meer moslims dan voorheen lieten zich in Nederland begraven. Hun godsdienstige wensen gaven aanleiding tot discussie.

Vóór corona werden overleden moslims met een Turkse of Marokkaanse achtergrond, die als gastarbeider naar Nederland waren gekomen, dankzij een verzekering teruggevlogen naar hun geboorteland en daar begraven. Aangezien twee derde van de miljoen moslims in Nederland een Turkse of Marokkaanse achtergrond heeft, gold dit voor de grote meerderheid.

Moslims met een andere achtergrond kregen wel hier een laatste rustplaats. Ze konden soms ook niet anders, om-

scheid tussen soennieten die veruit in de meerderheid zijn, en sjiïeten. Zo is de begraafplaats in Almere bestemd voor soennieten. Dit godsdienstonderscheid is voor ons herkenbaar wanneer we bedenken dat christenen eveneens ruwweg kunnen worden onderscheiden in katholieken en protestanten. Ook zij hebben vaak eigen begraafplaatsen of delen ervan.

Elke overledene moet verder in een afzonderlijk graf worden begraven. Het lichaam wordt in beginsel ongekist op de rechterzijde in het graf gelegd met het gezicht richting Mekka, dus met het hoofd naar het zuiden. In Nederland moeten de graven daarom noordoost-zuidwest georiënteerd zijn. Daarna wordt het lichaam afgedekt. Door deze wijze van begraven is een moslimgraf ruimer. Bovenal willen moslims een eeuwig graf, zodat zij ongestoord de Dag

De Islamitische begraafplaats in Almere. Foto Bert Pierik

dat ze naar Nederland waren gevlucht. Volgens de Wet op de lijkbezorging heeft elk kerkgenootschap recht op een evenredig deel van een gemeentelijke begraafplaats. Deze islamieten kozen daarom voor een graf op één van de ongeveer zeventig moslimdelen van vooral gemeentelijke begraafplaatsen. Volgens de wet mag een kerkgenootschap ook een bijzondere begraafplaats aanleggen. Zo heeft in 2007 een islamitische stichting bij Almere een eigen begraafplaats voor Surinaamse moslims geopend.

Moslims stellen speciale eisen aan begraafplaats of grafveld. Zo willen niet alle moslims op hetzelfde deel worden begraven. Dit heeft niet te maken met hun afkomst maar met hun geloof. Islamieten maken grofweg een onder-

der Opstanding kunnen afwachten. Op de Islamitische begraafplaats in Almere is dit zo geregeld. In meerdere opzichten legt het begraven van moslims dus een groter beslag op de beschikbare ruimte.

Moslimbegrafenissen sinds corona

Met de komst van corona is er veel veranderd. Door het sluiten van de grenzen konden de overleden Turkse en Marokkaanse Nederlanders niet worden teruggevlogen. Zij moesten hier worden begraven, al was het maar tijdelijk. De islamitische stichting BIBIN opende in april 2020 bij Zuidlaren daarom versneld een nieuwe begraafplaats met eeuwige graven voor soennieten. Daarnaast proberen moslims in tal van steden islamitische begraafplaatsen aan te leggen of delen van gemeentelijke begraafplaatsen te krijgen met eeuwige grafurust.

Hoewel menigeen zich afvraagt of moslims zo niet een nieuwe zuil creëren, moeten gemeenten volgens de wet de verzoeken honoreren. Maar ze kunnen geen eeuwige graven uitgeven. De Wet op de lijkbezorging maakt alleen

Handen schudden, omhelzen
en kussen zullen
waarschijnlijk wel terugkeren

de uitgifte van particuliere graven voor bepaalde en onbepaalde tijd mogelijk. ‘Onbepaald’ betekent niet hetzelfde als ‘eeuwig’, maar rechthebbenden kunnen de rechten telkens verlengen. Gebeurt dit niet of is het onderhoud onvoldoende, dan kan het particuliere graf aan de eigenaar van de begraafplaats vervallen. Ook het opheffen van een begraafplaats kan het grafrecht beëindigen. Deze inperkingen van het grafrecht zijn typisch voor Nederland. In ons kleine, dichtbevolkte land is het ruimen en hergebruiken van graven noodzakelijk om verzekerd te blijven van voldoende grafruimte.

Het theologische wereldbeeld van moslims dat de eeuwige tijd voor elk van hen afzonderlijk centraal stelt, botst hier met de aardse blik van Nederland, dat uitgaat van de beperkte ruimte voor de samenleving.

Bestaande trends als afscheid nemen in kleine kring en aanleg van grafruimte voor moslims zijn versneld

De groeiende behoefte aan grafruimte voor moslims in Nederland is vermoedelijk blijvend. De tweede en derde generatie is ingeburgerd en wil na het overlijden in de geboorteplaats worden begraven. Tijdens corona is ook duidelijk geworden dat zij het graf zo gemakkelijker bezoeken. De grafteksten zullen vaker gedeeltelijk of geheel in het Nederlands zijn gesteld. Eeuwige grafurust blijft echter een heikel punt.

Gemeentelijke begraafplaats Almelo, islamitisch gedeelte.

Funeraire stroomversnelling

Corona heeft ook op ander funerair vlak veel losgemaakt. Het meest bizarre was wel het protest van complotdenkers in Bodegraven. Aangezien begraafplaatsen een spiegelbeeld zijn van de samenleving, wezen wanhopige en boze mensen, zoals tijdens crises vaker gebeurt, hier zondebokken aan. Bovenal heeft corona bestaande funeraire trends als het afscheid nemen in kleine kring en de aanleg van grafruimte voor moslims versneld.

Hoewel de coronapandemie ondanks de vaccinatiecampagne nog lang niet voorbij is, is de zoektocht begonnen naar een balans tussen het nieuwe en het oude normaal. Door corona en de uitgestelde zorg is de sterftepiek voorsnog blijvend. Uitvaartbegeleiders schatten in, dat besloten afscheidsbijeenkomsten in combinatie met *livestreams* vaker zullen voorkomen. Het handen schudden, omhelzen en kussen zullen waarschijnlijk wel terugkeren. Nabestaanden hebben immers juist tijdens condoleances behoefte aan lijfelijke troost.

Godsdienstige gebruiken zijn overigens niet onveranderlijk. Zo accepteerden de joden in de negentiende eeuw dat het begraven in een gesloten kist wet werd. Uiteraard is ook een wet niet heilig. Sinds de wetswijziging van 1991 is begraven zonder kist juist toegestaan. Maakt de wetgever echter eeuwige grafrechten mogelijk, dan gaat dit volgens het gelijkheidsbeginsel voor iedereen gelden. Hoewel lang niet iedere Nederlander een eeuwig graf wil en de meeste overledenen worden gecremeerd, wordt het ruimtebeslag dan nog groter. Moslims zullen daarom waarschijnlijk gebruik moeten blijven maken van de huidige wettelijke mogelijkheid om grafrechten telkens te verlengen.

Corona laat kortom zien dat cultuur en dus ook funeraire cultuur niet in beton is gegoten. De pandemie heeft gewerkt als een katalysator van daarvoor reeds in gang gezette funeraire veranderingen.

Wim Cappers

Foto's van de auteur, tenzij anders vermeld

UIT HET VELD / BERT PIERIK

Mensen uit het veld vertellen over hun werk voor het behoud van funerair erfgoed. Deze keer een hartenkreet van Bert Pierik, beheerder van begraafplaats Bergklooster te Zwolle.

Dringen voor de oven

Door het afnemende aantal begrafenissen op reguliere begraafplaatsen verwacht ik, dat het draagvlak voor behoud van funerair erfgoed steeds meer zal afnemen. Veel nabestaanden komen niet meer op een begraafplaats, doordat de overledene een andere keuze voor de eindbestemming heeft gemaakt. Zij ervaren bij een afscheid de meerwaarde van een publiek toegankelijke, piëteitsvolle herinneringsplek niet meer.

Op een reguliere begraafplaats kunnen overledenen nog decennia lang herdacht worden. Hun grafmonument is het zichtbare bewijs van hun bestaan en vormt met de andere gedenktekens in een speciaal daarvoor ingericht, natuurlijk vormgegeven landschap een tastbare herinnering. En zo gaan – op sommige plaatsen al bijna twee eeuwen lang – natuur en cultuurhistorie samen. Sinds 2004 ligt het aantal crematies veel hoger dan het aantal begrafenissen. De Landelijke Vereniging van Crematoria (LVC) verwacht dat het percentage crematies dit jaar zelfs zal uitkomen op bijna zeventig. Bovendien heeft begraven op een 'gewone' begraafplaats steeds meer te kampen met een negatief imago. Het toenemend aantal crematies en de keuzevrijheid in asbestemming spelen daarin een grote rol. Men wil de nabestaanden, die vaak ver weg wonen, "komen ze nog wel kijken", niet opzadelen met het onderhoud van een graf, hoe gering dat vaak ook is. De binding met de geboortestreek is in de huidige geglobaliseerde wereld sterk afgenomen. Begraafplaatsen, vooral de gemeentelijke, hebben zich zelf ook bena-

deelt door de tarieven voor het begraven flink te verhogen of zelfs te verdubbelen. De huidige gebruikers van de begraafplaats moeten nu de kosten opbrengen voor de jaarexploitatie en dan wordt er ook nog verlangd dat die kostendekkend is. Terwijl de opbrengsten uit het verleden van grafrechten en onderhoud allang zijn uitgegeven aan andere zaken en onvoldoende geldmiddelen gereserveerd zijn.

Juist de bereidheid om hogere kosten te maken voor een graf op een publiek toegankelijke plek is sterk afgenomen. Inmiddels is er zelfs een groeiende markt voor budget uitvaarten die voor minimale prijzen een uitvaart met crematie aanbieden. Meerdere overledenen worden soms tegelijk met een busje naar een, op een industrieterrein gelegen, klein crematorium gebracht waar de overledene voor een bodemprijs wordt gecremeerd.

De as wordt niet vaak meer bijgezet op een crematoriumterrein of een begraafplaats en

verdwijnt steeds vaker in de anonimiteit van de privé-sfeer. Thuis de as bewaren of uitstrooien ergens in de openbare ruimte wordt steeds populairder.

Ook de toenemende belangstelling voor natuurbegraven draagt weinig bij tot een levendige, zichtbare funeraire cultuur. De eindbestemming is immers natuur in plaats van een plaats waar funeraire cultuur vorm heeft gekregen.

Zonder actief gebruik van begraafplaatsen als de plek waar dierbaren een laatste bestemming krijgen en worden herdacht, verworden deze tot openluchtmusea en bijzondere wandelparken – waar het overigens goed toeven is. Maar voor behoud is ook een financieel draagvlak nodig, bekostigd uit het gebruik waarvoor een begraafplaats bedoeld is.

Nog even en we moeten bij Unesco door het verlies van begraven en begraafplaatsen een aanvraag doen voor behoud van materieel en immaterieel funerair erfgoed.

Terebinth

STICHTING VOOR FUNERAIR ERFGOED

De altijdgroene terebinth of terpentijnboom met zijn enorme kruin komt voor rond de Middellandse Zee. Deze solitaire markeerde vaak graven en was al in de Oudheid verbonden met de eeuwigheid.

Terebinth, tijdschrift voor funerair erfgoed 35 (2021) 4 / ISSN: 1382-5259. Uitgave van Terebinth, stichting voor funerair erfgoed. Verschijnt vier keer per jaar.

Redactie

Koos Brandon Bravo, Korrie Korevaart, Jenny Mateboer (eindredacteur), Bert Pierik (beeldredacteur), Wouter Schrover. Vaste medewerkers: Wim Cappers, Bartho Hendriksen, Liesbeth Vermeulen.

Inleverdata kopij

15 januari, 1 april, 15 juli en 15 oktober
E redactie@terebinth.nl

W terebinth.nl
f @TijdschriftTerebinth

Bureau Stichting Terebinth

Oude Vest 231
2312 XZ Leiden
T 06 2417 3646
E bureau@terebinth.nl
IBAN NL 92 INGB 0000 3355 36

Bestuur

Bert Lever (voorzitter), Korrie Korevaart (vicevoorzitter), Eward Timmerman (secretaris), Pierre Pesch (penningmeester), Elvire Vesseur (lid)

Donaties

U kunt zich als donateur van Terebinth aanmelden via de website of via het bureau van de stichting. Alle donaties zijn welkom; de stichting Terebinth beschikt over de ANBI-status. Wilt u het tijdschrift ontvangen en uitnodigingen voor / korting op onze bijeenkomsten en excursies? Maakt u dan per jaar een van de volgende minimumbedragen over:
particulieren (individueel) € 32,50 / idem met partner/huisgenoot € 43,50;
bedrijven / instellingen € 80;
bibliotheken / archieven € 32,50.

© Niets uit deze uitgave mag in welke vorm dan ook worden overgenomen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie, met uitzondering van archief foto's en foto's van Wiki-pagina's die vrij gedeeld mogen worden.